

The background of the book cover is a detailed illustration of a busy street scene in Japan. In the foreground, a woman in a dark blue patterned kimono and green skirt walks towards the left. To her right, another woman in a green kimono and blue skirt walks towards the right, holding a red umbrella. In the middle ground, a man in a brown kimono is walking. The background shows a street with several rickshaws and a building with a traditional Japanese architectural style. A large red vertical band is overlaid on the center of the image, containing the title text in white. The overall style is that of a classic Japanese woodblock print or a detailed illustration.

F E R B E R
K A T A L I N

A
SIKER ÁRA

JAPÁN

A siker ára - Japán

Ferber Katalin

László és Társa (1998)

Címke: Társadalomrajz, Japán

E kötet négy év munkája: bevezetés a japán társadalom működésébe. Jómagam is bevezetésnek tekintem ezeket a fejezeteket, hiszen egy monográfia ugyan impozánsabb, de öt év tokiói tartózkodás ehhez még mindig kevés.

1993. március 16-án érkeztem a japán fővárosba, meghívott egyetemi tanárként, s az első héten megfogalmazott kérdésem most is érvényes: miért más a japán gazdaság működése, mint a többi fejlett országé?

FERBER KATALIN

A SIKER ÁRA

JAPÁN

„*Japán ereje saját történelme*” (Eamonn Fingleton: Blindside)

Tartalom

- [Előszó](#)
- [Bevezető](#)
- [Befejezetlen múlt, kérdéses jelen](#)
- [Az oktatási rendszer](#)
- [Racionalitás és valóság, a japán bürokratikus ethosz](#)
- [Állami vagy magán?](#)
- [Mennyei küldöttek \(amakudari\) – a vállalati és kormányzati intézmények viszonya](#)
- [A második költségvetés](#)
- [Függelék](#)
- [Bibliográfia](#)
- [Utóhang](#)

Előszó

A japán gazdaság eredményei közismerten imponálóak, az eszköztár azonban, mely e sikerhez hozzásegít, a magyar olvasóközönség előtt nagyrészt ismeretlen. E könyvet mindazoknak ajánlom, akik tudják, hogy a sikernek, így a gazdaságinak is – ára van.

E kötet négy év munkája: bevezetés a japán társadalom működésébe. Jómagam is bevezetésnek tekintem ezeket a fejezeteket, hiszen egy monográfia ugyan impozánsabb, de öt év tokiói tartózkodás ehhez még mindig kevés.

1993 március 16-án érkeztem a japán fővárosba, meghívott egyetemi tanárként, s az első héten megfogalmazott kérdésem most is érvényes: miért más a japán gazdaság működése, mint a többi fejlett országé”

A könyv létrejötté néhány progresszív japán értelmiséginek köszönhető, akik ma is szellemi és anyagi mentoraim. Támogatásuk és bizalmuk valószínűleg azon a feltételezésen alapul, hogy a kérdésekre adott válasz mások számára is hasznos lehet. Nagao Rjúicsi és felesége, Nagao Kacuko egyetemi tanárok, valamint Mijake Mie segítségével e könyv mindössze terv maradt volna. Noja Hiroshi kalligráfiai, valamint a Kardos Tatjana (Hopp Ferenc Kelet-Ázsiai Múzeum) segítségével felhasznált Hokuszáj-fametszetek teszik e kis kötetet széppé. Köszönöm mindannyiuknak.

Tokio, 1997. november 1.

Bevezető

Végy egy természeti nyersanyagokban szegény, földrajzi fekvése miatt elszigetelt országot, mely részben nyersanyaghiánya, részben a külső fenyegetettség valóságos (s olykor képzelt) veszélye miatt elsősorban függetlenségét védi. Teremts az ország lakosságához képest kis létszámú, elitképzésben részesülő bürokratikus apparátust. Ez az apparátus, a szakképzett bürokrácia, a közérdek nevében dönt az ország lakosságát érintő minden alapvető kérdésben. A szakképzett bürokrácia legitimitását a mindenkori politikai pártrendszer s ennek intézményei szimbolizálják; a politika a hatalom képviselője, e hatalom gyakorlója pedig az adminisztratív apparátus.

A gazdasági bürokrácia feladata a stratégiai szempontú gazdaságfejlesztés. Mivel az apparátus egésze legitim kiválasztottja a közérdek képviselőjének, a hatalom gyakorlásának egyetlen immanens korlátja a közérdekkel szembeni nyilvánvaló vétség. A bürokratikus apparátus döntéseinek megalapozottságát a bürokrácia által kijelölt érdekcsoportok kontrollja testesíti meg. A stratégiai gazdaságfejlesztés hosszú távú céljai szinte minden nem gazdasági szempontot másodlagossá tesznek vagy közömbösítenek. A piaci racionalitás csak a stratégiai tekintetben fontos iparágak fejlődése érdekében működhet; a piaci racionalitás nem veszélyeztetheti az ország hosszú távú gazdasági céljait.

Ez a gazdaságszemlélet és gazdaságpolitikai gyakorlat nem elméletekben, még csak nem is politikai 11 pártprogramokban jelenik meg (legalábbis Japánban), hanem a gazdasági intézményrendszer felépítésében, s az egyes intézmények egymással való kapcsolataiban.

Az intézményrendszer egésze támogat iparágakat, vagy hagyja magára a csődhelyzetbe kerülteket. Az intézményrendszer egésze természetesen nem semleges, s még csak nem is politikamentes, jóllehet a hivatalos frazeológiák mindegyike ezt állítja.

Az ideológia viszonylag egyszerű: a felzárkózó vagy felzárkózni akaró nemzetgazdaság pragmatikus szempontjai. A szemlélet éppen ellenkezője a nyugat-európai és angolszász neoklasszikus közgazdasági elméleteken alapuló gyakorlatnak. Ez utóbbi szerint az (állami) intézményrendszer beavatkozására csak akkor kerülhet sor, ha a piacról bebizonyosodik, hogy működésképtelen; a beavatkozás tehát utólagos és egyedi.

A felzárkózók (vagy későn jövők) egyike sem vállalhatja a piaci racionalitás „költéseit”; egyrészt a politikai és társadalmi megrázkódtatások miatt, másrészt a felzárkózó gazdaságok mindegyikére jellemző egyoldalú gazdasági szerkezet miatt. Az intézményrendszer ennek következtében a piaci működés „tökéletlenségeinek” kiküszöbölésére, illetve az esetleges „hibák” megelőzésére koncentrálnak.

A japán gazdaság modernizálása hosszú távon a gazdasági és társadalmi, valamint politikai intézmények együttműködésén, s a legfontosabb cél elérésén: a gazdaság nemzetközi versenyképességének megőrzésén, illetve erősítésén alapul.

Az ország múlt századi megnyitása óta a japán politikai csoportok még rövid időszakokra sem bízták a piaci erők „szabad játékára” a gazdaság egyes ágazatainak fejlődését. Erre talán az egyik legjobb példa a japán gazdaság egészének merev elzárkózása a külföldi működőtőke-import bármilyen mértékű igénybevételétől. Ez, vagyis a „nemzeti függetlenség” megőrzése nyilvánvalóan a belföldi tőkefelhalmozás gyors és magas szintű növekedését igényelte, ezt pedig ismét egy intézményrendszer, a lakossági megtakarításokat központilag elosztó állami apparátus, illetve a megtakarítások gyűjtését ellátó, máig kivételezett helyzetet élvező postatakarékpénztár országos hálózata szolgálja a legjobban.

A japán gazdaság történetének elmúlt fél évszázada nem a liberális vagy neoklasszikus elméletek segítségével, sokkal inkább a háború után újraépített intézmények ismerete alapján értékelhető, mert ezek az intézmények, pontosabban funkcióik, működési gyakorlatuk az, amely az „ideológiát” leginkább képviseli.

A japán gazdaságfejlődésében, s jó néhány területen való fejlesztésében, nem a torta mikénti felosztása, hanem a torta nagyságának növelése a legfontosabb.

A gazdaság fejlődése nyomán szükségszerű jövedelmi és vagyoni differenciálódás így, nem „véletlenül”, a többi fejlett gazdaság közül ma Japánban a legkisebb.

Ez az ország ma a világ második legerősebb gazdasága, bár az életminőséggel kapcsolatos statisztikai mutatók gyakran váltják ki a kutatók rosszállását, nemegyszer „sajnálkozó” kritikáját. Az elmúlt fél évszázad gazdasági „csodája” azonban nem a modern kori jóléti demokráciák modelljét követi; a szociális gondoskodás, az öregkori (állami) ellátás, valamint az állam szociális támogatási rendszere, vagyis a torta felszeletelése messze elmarad a gazdaság nemzetközi teljesítményétől. A gazdaság felzárkózása ugyanis a jóléti kiadások arányos növelése mellett nem, vagy csak magas munkanélküliség mellett valósulhat meg. Ebben a logikában a magas foglalkoztatási ráta minősül szociális gondoskodásnak.

A japán gazdaság sikerei nem kulturális sajátosságokkal, még csak nem is „harmóniával” vagy az egyéni érdekek hiányával magyarázhatók.

Az intézményrendszer racionális felépítése, a nemzeti alapú önvédelmi gazdaságpolitika, valamint az ezt megalapozó és támogató oktatási és nevelési rendszer azok az elemek, amelyek a gazdasági (és társadalmi) „csoda” alapját képezik.

A második világháború elvesztése Japán számára a gazdasági összeomlással volt azonos, amelyet súlyosbított az ázsiai elfoglalt területek (gyarmatok), azaz a nyersanyagforrások elvesztése.

Az amerikai megszállás sok tekintetben revelációként hatott a japán társadalomra, s valóban, a nyolc éve tartó militáns japán rendszer egészének végét ígérte. A demokrácia ebben az időszakban, vagyis 1945-48 között a legszebb kifejezés volt Japánban (minsu sugi).

A demokrácia megteremtésének azonban első és legfontosabb feltétele a gazdaság újjáépítése volt.

„A tisztességes és szabad verseny önmagában nem megoldás. Végül is, Japán demokratizálása csak a pénzügyi intézmények és alapvető iparágak államosításával, valamint a gazdaság egészének szigorú állami kontrolljával valósítható meg. Ehhez természetesen egy demokratikusan választott kormány s egy korszerű államapparátus kell.”

A fenti idézet 1946-ban, az akkori „informális” szakértői tanács reformanyagából származik. Ennél azonban sokkal világosabban fogalmazott az IKM Ipari Racionalizálás nevű bizottsága 1949 őszén:

„...A jelenlegi, tőkés rendszerek által gyakorolt vállalati racionalizálás, vagyis – bércsökkenés-költségcsökkentés-profitnövelés – nálunk nem valósítható meg... Ehelyett garantált reálbér-termelésnövelés-magasabb profit a megoldás. Fogalmazhatunk úgy is, hogy a jelenlegi gazdasági demokrácia saját hatalmunkat korlátozza. Ezt tudomásul kell vennünk.”

A második világháború utáni japán gazdaságtörténet egyik alapkérdése a fenti két idézet ismeretében egyértelmű; milyen módszerekkel lehet megvalósítani egy nyersanyagszegény, azaz importra utalt ország modernizációját, ha ehhez belföldi vagy külföldi tőkeforrás nem akkor áll rendelkezésre, a konvertibilis valuta (vagyis az USD) szűkös, az ipari termékek önköltsége magas, így a japán export nem versenyképes. A megoldás Japán gazdasági önellátó képességének megteremtése volt, amely igen távol állt a szocialista tábor ugyanezen időszakban meghirdetett autarkias gazdaságpolitikájától.

A különbség igen lényeges; az önellátás a japán gazdaságpolitika formálói számára az exportképesség megteremtésével, s az importfüggőség lehetőség szerinti csökkentésével volt azonos. A gazdasági demokrácia megvalósítása csaknem két évtizedet vett igénybe, s e kötet egyes fejezetei ennek a sajátos demokráciának egy-egy területét mutatják be. Mivel a könyv nem foglalkozik a

politikai intézményekkel (politikai pártok, „Diéta”, választási rendszer stb.), magyarázatot igényel, hogy ennek mi az oka. Az meglehetősen ingatag „tudományos” indok, hogy a gazdaságtörténész vagy a közgazdász az esetek többségében elvonatkoztat a politikai rendszerektől, mert véleményem szerint a közgazdaságtan nem függetleníthető a politikai rendszerektől. A japán politikai rendszer az amerikai megszállás (1945-1952) időszakában „demokratizálódott”, s ennek eredményeként a politikai rendszer egésze a gazdaság közvetlen kiszolgálója, s egyúttal haszonélvezője. Az alkotmányos, törvényi szabályozás ellentmondásai miatt a törvényszegők megbüntetésére kevés példa van az elmúlt fél évszázad Japánjában. Emiatt a japán politikai rendszer az egyik leginkább korrumpálódott „szektor” a gazdaságban.

A japán társadalom életében a politikai szervezetek elsősorban gazdasági formákban jelennek meg; a politikai rendszer egésze ettől a tényezőtől elszakítva szinte közömbös. A politikai rendszer és a társadalom különböző csoportjai közötti legfontosabb integráló csatornák mindegyike gazdasági intézmény. Ennek egyik legfontosabb következménye a gazdaság látszólagos függetlensége a mindenkori kormányzati pártstruktúrától, valamint a politikai pártok mindegyikének függése a bürokratikus szakapparátus tevékenységétől.

過

Befejezetlen múlt, kérdéses jelen

E fejezet a japán szisztéma néhány elemét – a megszokottól némileg eltérő szemléletben – mutatja be.

A mai Japán már nem gazdasági csodáival szerepel a nemzetközi sajtóorgánumok vezető híreként. Az elmúlt évek kizárólag emberi és természeti katasztrófákról lesznek „nevesek” a majdani japán történelemkönyvekben.

A kilencvenes évek japán gazdasága és társadalma számos olyan problémával küzd, melyek létezése elképzelhetetlen volt akár egy évtizeddel ezelőtt is (hontalanok százai a főváros elegáns negyedeiben, mérgező gázzal végzett merénylet a metrón, az oktatási rendszer egészének „megrendülése” stb.).

Nyugatról tekintve Japán most is a gazdasági sikerek országa, s elsősorban ez a kép él a nem nyugati országokban is.

Japán gazdasági fejlődése és gyors, látványos eredményei a nyugat-európai, valamint amerikai gazdasággal összehasonlítva első pillantásra az eredmények miatt ugyanolyan fejlődési pályáknak látszanak. Az ázsiai szigetország mégis sok tekintetben „kakukktojás” a G-7 többi tagállama között. A szempontok, amelyek alapján ezt bizonyítom, természetesen önkényesek, közös vonásuk azonban, hogy valamennyi elem a külföldi számára a japán gazdasági csoda egy-egy „titka”.

Egy japán közmondás szerint, aki egy hetet tölt Japánban, az könyvet ír az országról, aki egy hónapot, az egy tanulmányt, aki pedig egy évnél hosszabb ideig van a szigetországban, az semmit nem tud írni erről az egészen „más” világról. 19

Mítoszok, tudományosan

Kétféle, a társadalomtudósok körében jól ismert pozitív előítélet uralkodik a japanológiai tárgyú könyvekben: az egyik, miszerint a japán gazdasági és társadalmi rendszer mai formája ugyanolyan, mint bármely más fejlett, a G-7 tagjai közé tartozó országé. (Mindegyik, a hetvenes években Japánnal foglalkozó makrogazdasági elemzés abból az axiómából indult ki, hogy Japán tőkés piacgazdaságú és többpártrendszer alapú politikai rendszerű ország.) A másik, látszólag az előbbivel ellentétes szemlélet lényege: Japán különleges, egyedi, semmilyen más országhoz nem hasonlítható; gazdasági fejlődése páratlan, és ez valójában a japán társadalom egyediségével, azaz kulturális elemekkel magyarázható.

Japán meglehetősen egyszólamú leírása és megítélése az ország kettősségével (is) megközelíthető.

Japán Kelet-Ázsia egyik szigetcsoportja, de történelmi értelemben ázsiai ország. (Természetes, hogy Japán földrajzi fekvését tekintve ázsiai ország, történelmi értelemben azonban ez nem ilyen magától értetődő, a japán őstörténeti kutatások szerint azonban a mai japán nép Ázsia különböző részeiről áramlott a mai Japán két nagy szigetére: Honsura és Kjúszúra.) Ugyanakkor feudális időszakának egésze igen sok elemében hasonlított az európai feudális rendszerek nyugat-európai variánsaihoz. Japán sohasem lett az európai és amerikai gyarmatosítások áldozata, ellentétben legnagyobb szomszédjával, Kínával. Amikor két évszázadra kizárta magát a világból, ezt éppen azért tette, hogy elkerülje a gyarmatosítást. (A Tokugawa-időszak (1600—1867) alatt 1636-ban Japán kitiltotta az országban akkor tartózkodó holland, portugál és angol kereskedőket, s beszüntette magát a külkereskedelmet is, félve az addigra Kelet-Ázsiát már előzőnlő európai országok gyarmatosításától. Az országot csak 1852-ben az amerikaiak követelésére nyitották meg a külföld előtt.) Amikor az 1850-es években, amerikai nyomásra már nem tehetett mást, mint újra megnyitotta határait, a nyitás szinte azonnal az ország „önvédelmét” tette a legfontosabb céllá. Az önvédelem akkor legfontosabb eszköze a fejlett világ tapasztalatainak összegyűjtése, s a sajátos japán igényekhez való adaptálása volt.

Japán gazdasági fejlődése a szakirodalom tanúsága szerint akkor vált „csodává”, amikor a fehér világ felfedezte 20 magának Japán másságát, egyediségét és különlegességét.

Japán oldalról a csoda újra meg újra visszaigazolta magát, s ennek nagyon egyszerű oka az, hogy az ország égészének helykeresése a világban. -„Ázsiához tartozunk-e vagy mi vagyunk az egyetlen ázsiai ország, mely valójában a nyugati civilizáció szerint fejlődik és működik?” – maga is mítoszokkal, ambivalenciával és így ellentmondásokkal terhes volt. (Az ambivalencia alapvetően a nemzeti identitás bizonytalan volta miatt jellemző a mai Japánban. A különlegesség, másság, valamint egyediség mítoszai éppen azt próbálják pótolni, ami nincs vagy nem evidencia; ez pedig a „japánság” kritériumrendszere. Japánság ugyanis épp annyira létezik a valóságban, mint magyarság vagy franciaság...)

Amikor Japán az 1960-as évek végére a fehér világgazdaság egyenrangú tagja lett, s lassan a nagyhatalmi dimenzió is elérhető lehetőséggé vált a szigetország számára, a Nyugat megkezdte Japán tudományos elemzését, s egyúttal mitizálását. Egymás után jelentek meg a fejlett országok japanizálását sürgető munkák, s eközben a japán fejlődés különlegessége, egyedisége mintegy megkérdőjelezhetetlen kiindulássá vált.

Akkor, a hetvenes években jött létre néhány axióma, mely ma is elevenen él a japán gazdaság minden leírásában. Ezek legfontosabbjai:

- a japán gazdasági fejlődés egyik kulcsa a világ legjobb oktatási rendszere;
- a társadalom vagyoni és jövedelmi különbségei minimálisak;
- a politikai és társadalmi rendszer konszenzuson alapul, munkanélküliség szinte nincs, sztrájkok, munkabeszüntetések alig vannak; a bűnözés a világ egyik legalacsonyabbja;

- a gazdaság működésének alapvető jegyei nem különböznek a G-7 többi tagjaitól; Japán magasan fejlett piacgazdaság, s jelenleg az Amerikai Egyesült Államok után a második legfejlettebb a világon;
- az állam gazdaságirányítási, gazdaságpolitikai szerepe némileg különbözik a nyugati gazdaságokban megismerttől, ez azonban a lényegét nem érintő „helyi sajátosság”.

A fenti lista sok-sok elemmel bővíthető, mindegyik elem kiinduló feltételezése azonban ugyanaz: a japán szisztéma ugyanolyan, mint a többi fejlett országé, mégis más a kulturális különbségek miatt. A „kulturális” magyarázat azonban meglehetősen kérdéses magyarázat, egyszerűen amiatt, mert a nemzeti karakterek egyelőre sehol a világon nem adnak semmire tudományos magyarázatot. Japánban mégis mintha kedvelnék ezt a műfajt, amelynek érve körülbelül ez:

„Valóban, mi japánok nemcsak különlegeseek, de egyszerűen mások is vagyunk, kulturálisan, tradicionálisan, s egyáltalán...” A Japánban leggyorsabban fogyó kiadványok között mindig van néhány, a fenti megfontolást erősítő pamflet. (Pl. a japán orr sajátosságai vagy „a japán agy”.)

A japánságtudomány az egyik legnépszerűbb hazájában: a szenzációt (vagyis gyors eladhatóságot) kereső pamfletektől az egészen komoly, monografikus igényű agykutatás eredményének népszerűsítéséig, ízlés és érdeklődés szerint, mindenki megtalálhatja a kedvére való „miben vagyunk Mi mások?” kérdésre a feleletet.

A kérdés, s az erre adott fenti válasz, vagyis a Mi és a Mások ilyenforma megfogalmazása és magyarázata éppen a Mi kohézióját erősítik.

Számos, hétköznapi jelenség egyszerű magyarázata a „Mi szigetország vagyunk”, „homogén nemzet a japán, így nem szokott hozzá idegenek jelenlétéhez az országban” – jól hangzanak, csak messze esnek a megalapozott elemző magyarázattól.

Az önigazoló (apologetikus) magyarázatokban azonban van egyetlen közös; a Mi és a Mások közötti 22 különbségtétel tájékozódási pont a japán társadalom tagjai számára. (E kettősség a japán nyelvben és mindennapi érintkezésben is tetten érhető. Az *ucsi-szoto* (körön belüli, körön kívüli) az *ura-omote* (szemben, illetve valami mögött és a *tatemaehonne* a környezet elvárásának megfelelő és a valódi) pontosan illusztrálják az intézményesen is látható kettősséget a társadalom mindennapjaiban.)

A modern nemzetté válás folyamatában a szigetország sajátosan egyedi ideológiával védekezett hagyományai, kultúrája, valamint a mindenkori uralkodó elit vezető szerepének megőrzése érdekében. (Az ideológia megfogalmazása a Meidzsi-korszak „terméke”. Ennek továbbfejlesztett változata volt a harmincas évek ultranacionalista eszméje, s ennek gyakorlati megvalósítása. Ez Utóbbira lásd Manryama Masao máig felülmúlhatatlan esszéjét a japán ultranacionalizmus pszichológiájáról, mely 1946-ban(!) jelent meg először. A világszinté minden jelentős egyetemén kötelező irodalom, kivéve Japánt.) A kulturális nacionalizmus, amely a társadalom mindennapi érintkezési formáiban is aktív, s tudományos vagy éppen féltudományos ideológiája is felbukkan, nem más, mint a nemzeti összetartás, valamint a ma is bonyolult, de merev hierarchiák semlegesítésére megőrzött származás-ideológia. A japánság egyik (vagy inkább egyetlen) kritériuma a köznapi gondolkodásban ma is a vérségi kapcsolatok megléte vagy hiánya. Születhet bárki Japánban, nem japán, ha szülei és nagyszülei nem japánok voltak. (Ezeknek köznapi kifejeződése Yoshino japán szociológus szerint egészen végletes formákat is Bit: a japánok szerint akkor sem „igazi” japán valaki, ha Japánban született, nőtt fel, de „ősei” nem japánok. Ezzel szemben például a harmincas évek óta Dél-Amerikában vagy az Amerikai Egyesült Államokban élő, s felnőtt (amerikai) japánok „igazi” japánok.)

A vérségi vagy származási kapcsolatok meglétére vagy hiányára hivatkozó „homogén nemzet” érvelés egyrészt kissé elavult magyarázat, másrészt a meglehetősen ellentmondásosan kiépített nemzeti identitástudat erősítését kívánná ezzel a magyarázattal (is) szolgálni, így maga igényli az ideológia állandó újratermelését.

A Nyugat képe az elmúlt évtizedekben nem segített sokat a reális Japán-kép kialakításában: egyrészt az ország gazdasági fejlettsége világszerte csak mint a „Japan Inc”, másrészt maga Japán pusztán mint egy régi kultúra, mint az ikebana, a teaszertartás, a Nó vagy kabuki, a haiku 23 versek és a kimono országa ismert. Ez a nagyon éles kontraszt érthetően tovább erősítette és erősíti a japán identitás körüli zavarokat. Ez utóbbi pedig újratermeli a különböző „Mi és Mások” alátámasztására szolgáló ideológiákat.

Japán és Ázsia, különösen Kelet-Ázsia viszonya a második világháborúban történtek rendezetlensége miatt talán még ellentmondásosabb, mint a fejlett világgal. (Amelyhez néhány éven belül Kelet-Ázsiai újabb országai is csatlakoznak, pl. Taivan vagy Dél-Korea.)

Nemzetközi hatalmi pozíciója folytán az Amerikai Egyesült Államok ambivalens viszonya Japánhoz rendkívüli mértékben befolyásolja a G-7 minden országának álláspontját: így a Nyugat rendkívül elégedett a japán gazdasági sikerekkel, mindaddig, amíg ez saját gazdasági érdekeit nem sérti. Amint ez bekövetkezik (lásd: amerikai-japán autóexport tárgyalások, a japán piac liberalizálása az amerikai áruk számára vagy éppen a japán-amerikai áruforgalmi mérlegtöbblet problémája), azonnal az egzotikus japán kultúra pejoratív jelentése lesz érvényes, s újra meg újra fellángol a sokszor rasszista érveket sem nélkülöző „Japan-bashing”.¹⁴

Igaz, hogy Japán külföldi megítélése ellentmondásos, de a japán részről erre adott válasz is az. a japán hatalmi ideológia valamilyen módon foglya a külföldi megítélésének s a belföldi társadalmi konszenzus fenntartásának, amelynek legegyszerűbb megoldása a kettős „image-gyártás”. (Egy a külföldnek, egy pedig kizárólag hazai „fogyasztási” célokra.)

A gazdaság tipizálásának kérdése szorosan összefügg ezzel a mélyen gyökerező, tudományos, sőt tudománytörténeti alapú problémával, kettős értelemben is; egyrészt mert a japán hatalmi csoportok sokat tesznek annak érdekében, hogy a különbségek, mármint Japán és a világ többi fejlett országa között, csak erősen

leegyszerűsített, „szűrt” formában juthassanak el a társadalom átlagemberéhez. Másrészt a nem gazdasági különbségek többnyire rejtve 24 maradnak a japán többség előtt, elsősorban a rendkívül hatékony, manipulált média miatt. (A média manipulált jellegéről a legjobb összefoglaló a S. Pharr által szerkesztett tanulmány-kötet. Azt azonban feltétlenül tudni illik, hogy az összes japán újság, valamint japán nyelvű tévé- és rádiócsatorna semmilyen értelemben nem hasonlítható a nyugati médiák egyikéhez sem, Japánban ugyanis nincs olyan orgánus, melyre az állam közvetlenül vagy közvetve (a legnagyobb hirdetési ügynökségén keresztül) ne tartaná rajta a „szemét”, azaz kontrollját)

A manipulált információk azonban nem redukálhatók a médiára: a semlegesség (azaz japán értelemben az objektivitás, vagy éppen a tárgyilagosság) jegyében a társadalomtudományi tények pusztán eseménysorozatra egyszerűsödnek (például az oktatás alapvető segédeszközeiben, a tankönyvekben, a minisztérium által szigorúan kontrollált, szükség esetén cenzúrált tananyagban).

Nemzet, állam, nemzetállam

Az a tény, hogy Japán, két évszázados bezárkózás után csak a külföldtől — s ez a múlt század közepén leginkább Európa volt — tanulhatott, s ez volt az „önvédelmi fegyvere”, egyáltalán nem jelentette s nem jelenti ma sem a külföldi tapasztalatok mechanikus másolását. Ugyanakkor bizonyított, hogy a japán szigetek XIX. századi megnyitásokor nemcsak a korabeli liberális vagy éppen porosz (bismarcki) ideákat tanulmányozta gondosan az e célból külföldre küldött japán értelmiség, hanem magát az akkor népszerű szociális darwinizmust is, amely igen nagy hatást s a gyakorlatba átültetett reformokat váltott ki Japánban.

A szociáldarwinizmus tanai, az erősebb fajnak a túlélésért folytatott harca, valamint a társadalom fajok szerinti felosztása igen nagy intellektuális hatással volt a korabeli Meidzsi-kormányzatra, s annak ideológusaira. A múlt század végén Herbert Spencer legfontosabb művét is lefordították japánra. (Nemcsak Spencer munkája volt ismert Japánban, de az akkori legnagyobb egyetemen, a Tokiói Császári

Egyetemen tanította is egy német professzor a szociáldarwinizmust. Lásd Siddle munkáját.)

A modern japán állam megteremtéséért folytatott küzdelem párhuzamosan folyt a japán eredet, valamint nemzethez való tartozás ideológiájának kiépítésével. A Meidzsi-korszak viszonylag gyors társadalmi és gazdasági sikerei a többi európai ország korabeli modernizációjával összevetve azért is látványosabbak, mert Japán, tanulva az európai országok eredményeiből, saját nemzeti kohéziójának erősítésére használta fel a tanultakat.

A sajátos japán adaptáció, a külföldről importált különböző elemek (korabeli angol, francia, német) vegyítése Japán funkcionális igényeinek megfelelően, minden ma létezőjelenség és fogalom értelmezését könnyen elrejtí. Ezt a japán szakemberek tudják a legjobban, s gyakran mondják: az írott szabály vagy éppen a fogalom ez meg ez, valójában azonban a tartalom teljesen más. Így például az alkotmány (amely 1945 után, amerikai segítséggel született, eltörölve a Meidzsi-időszak alkotmányát) nem sokat segít a japán jogrendszer gyakorlati működésének megértésében. (Ez éppen ellenkezőleg van például az Amerikai Egyesült Államok alkotmánya esetében.)

Japán modern nemzetállam – ideológiája, mely a múlt században érte el kifejezett formáját, s marad „kohéziós” ereje a japán nemzetgazdaságnak és állami intézményrendszernek az 1945-ös kapitulációig, részben a konfuciánus kínai alapfilozófiából, részben pedig az akkor korszerű szociáldarwinizmusból vegyítette alaptéziseit.

Ez azt jelentette, hogy a társadalom egyetlen családként tartozott össze, s minden státus-, illetve vagyoni különbség ellenére, a japánság ideológiája közömbösítette e különbségeket, legalábbis propagandaszinten. Ekkor jelent meg az etnikum és faj közötti különbségtétel összemosása a japán faj túlélési képességének bizonyítására, s ez a 26 magyarázat egyúttal elkülönítette Japánt más ázsiai „fajoktól”, elsősorban a kínaiaktól.

A nemzetépítő ideológia önmagában nem értékítélet tárgya, hiszen lehet a modernizáció „motorja” is, működhet társadalmat mozgósító ideológiaként, amely ázsiai kontextusban korántsem pejoratív értelmű. Japán nemzetfogalma éppen politikai berendezkedése, valamint erős szuverenitás-megőrző funkciói miatt kissé eltér az európai nemzetfogalmak mindegyikétől. Az állam maga a nemzet. A szuverén nemzetállam élén a császár áll, aki isteni küldetésénél fogva megtestesíti a sintó hit szerint földöntúli eredetű japán etnikum küldetését a Földön.

Ha a második világháború előtti japán berendezkedését vesszük szemügyre, akkor a császár Isten, s a japán nemzet, mely égi eredetű, természetesen a sintó vallás szerinti isteni parancsot követi. Mivel az állam azonos a nemzettel, (ebben a logikában) a modern japán nemzetállam megteremtése úgy zajlott le, hogy a politikai intézményrendszer egésze nem semleges intézményrendszerként funkcionált, hanem a nemzeti, azaz állami akarat megvalósítójaként. (Japánban az állami bürokrácia minden szakembere, ideértve a minisztériumi szakapparátus tagjait is, jelöléssel, kinevezéssel kerülnek posztjukra.)

Ez a császár-állam-nemzet közvetlen kapcsolat mindaddig belügy maradhatott, amíg Japán a múlt század végén nem kezdett agresszív, gyarmatosító háborúba, először Oroszország, majd Korea területeinek megszerzéséért.

A két világháború közötti militáns belpolitikai fordulat a korábbiaknál totálisabb célokat tűzött ki: a japán területi terjeszkedés jelentős módon segítette a nagy világgazdasági válság hatásainak ellensúlyozásában. Japán 1931 és 1945 között nem tett mást, mint kiterjesztette a japán nemzet ázsiai „életterét”; kétségtelen viszont, hogy mindezt az az ország tette a kínaiakkal, koreaiakkal, majd később Kelet-Ázsia nagy részével, amely a harmincas években már 27 teljes, minden részletre kiterjedő tervvel rendelkezett a „nagy kelet-ázsiai élettér” kivitelezéséről.

Ennek ideológiai alapja szinte logikai tételként fogalmazódott meg: „A nem egyenlőekre úgy tekinteni, mintha egyenlők lennének, eleve

helytelen szemlélet. Az egyenlőtlenek nekik megfelelő helye teremti meg a valódi egyenlőséget.” (Az idézet forrása a Nagy-Kelet-Ázsia gyakorlati kézikönyve volt a japán bürokrácia számára, 1942-ben. Lásd Dowe monográfiáját a bibliográfiában.)

Japán a nagy ázsiai élettér megvalósításában nem faji ideológiát alkalmazott, s ez nem pusztán fikció. Az ázsiai nemzetek között a japán nép mindenekfeletti szupremáciája, s ennek realizálása a már ismert, Európa és Amerika által „kivitelezett”, a „fehér” civilizáció ázsiai és afrikai gyarmatosításának analógiájára történt. Japán terve ugyanez volt, csak japán elképzelések szerint. A vér, a származás emlegetése ugyanis ez esetben nem a genocídiummal, hanem a japán gazdasági és politikai hatalom kiterjesztésével volt megoldható. (Japánok telepítése kelet-ázsiai országokba, a vegyesházasságok megtiltása, s főként: a japán nyelv, oktatás, állami intézmények ráerőltetése az elfoglalt országokra; például az akkor még egységes Koreára.)

A harmónia „ára”

A japán társadalommal és gazdasággal foglalkozók, de még a jobb minőségű útikönyvek olvasói is gyakran találkoznak két, Japán „mélyebb megértéséhez nélkülözhetetlen” fogalommal. Az egyik a japán emberek harmonikus (békés) együttélése. A másik, mely az előbbi oka, hogy a japán társadalom tagjai kerülnek a konfliktusokat, s ez mind a hétköznapi együttélésre, mind a vállalati munkára, mint pedig a politikai rendszer egészére igaz.

Az minden társadalomtudós számára közhely, hogy a konfliktus léte nem azonos annak megnyilvánulási formáival. Vitathatatlan tény, hogy a konfliktusok másként jelennek meg Japánban, mint ahogyan azt a média, s különböző propagandisztikus célú kiadványok megpróbálják bemutatni a külföldnek vagy akár maguknak a japánoknak. (A külföld számára ez a propaganda azért is hatékony, mert Japán ma a világ egyik legnehezebben elérhető célpontja a turizmusnak.) Az azonban, hogy Japánban konfliktusok nélkül zajlott le az elmúlt évszázad gazdasági modernizációja, vagy akár a második világháború összeomlása utáni újabb

talpraállítás, meglehetősen téves, úgy is lehet fogalmazni, hogy tényekkel nem igazolt állítás.

A japán „tömeg” sohasem volt (legalábbis az ország múlt századi megnyitása óta) a merev hierarchiához engedelmes alázattal viszonyuló tudatlan, arctalan tömeg. A Meidzsi-időszak modernizációja vérrel és tűzzel ment végbe; az új, egységes oktatási rendszer felülről történő bevezetése országszerte lázadásokat váltott ki. A századfordulót követően a munkásfelkelések éppúgy romboltak, mint ahogy 1918-ban a kormány lemondásához vezettek. A negyvenes évektől a hatvanas évekig Japánban voltak a világ legnagyobb méretű, s leghosszabb ideig tartó nagy, ipari sztrájkjai. A hatvanas évek utolsó harmadától a japán baloldali diákfelkelések sorozata bénította meg az egyetemek működését, s ezzel egy időben többféle szélsőbaloldali terroristacsoport működött az országban. A fenti példák éppen azt bizonyítják, hogy a japán társadalom konfliktusai igen gyakoriak, a mindennapi gazdasági-társadalmi érintkezésnek szerteágazó területeit ölelik fel, s távol esnek a „harmonikus” vagy éppen „konfliktuskerülő” Japán-képtől.

A politikai elit mindenkori, tudatos ideológiája, valamint a társadalom tényleges magatartásformái, tényleges működési mechanizmusa között talán a világon Japánban van a legnagyobb ellentét. (Miközben az is igaz, hogy ez az ideológia sehol sem olyan hatékony, mint Japánban.) Mint azt egy nemrégiben megjelent monográfia szerzői szellemesen megfogalmazzák: ott van szükség leginkább harmonikus, konfliktuskerülő társadalomképre, ahol ezt csak nagy nehézségek árán lehet elérni.

A japán rendszerkonform magatartást nagyon hatékony, (bár konfliktusokkal telített) modern hatalmi gépezet éri el; arról viszont szó sincs, hogy a társadalom tagjai ezt „kulturális” vagy éppen tradicionális megfontolásokból igénylik, vagy akár jobban elvárják, mint másutt. A médiától az oktatási rendszeren át a vállalati szervezetrendszerig minden azt a célt szolgálja (bármilyen ideológiával jelenjék is meg), hogy a társadalmi béke fenntartható legyen. Ez azonban a politikai-gazdasági-pénzügyi elit törekvése, így

semmiképpen sem feltételezhető, hogy a társadalom demokratikus döntéseinek kifejeződése volna.

A béke jelentése

Hogy a fenti ellentmondás mennyire élő, s milyen drámai, arra a fél évszázada véget ért második világháború és a mai Japán viszonya a legjobb példa.

Ez, valljuk meg, Európában ma már elintézett kérdés, s bár a sebek nagyon lassan gyógyulnak, lassan a volt szocialista országok is illő helyére illesztik múltjuknak ezt a sokáig agyonpolitizált szakaszát.

A nemzetközi sajtó azonban újabb és újabb, eddig bujkáló háborús bűnös előkerüléséről tudósít, s az európai országok számára ezek a perek szükségesek, sőt elengedhetetlenek saját jelenük s jövőjük érdekében. Nincs olyan hónap, hogy valamelyik európai ország ne foglalkoznék a második világháború valamely eddig még nem ismert részletével, sőt, az elmúlt év (mely a háború végének fél évszázados megemlékezéseivel telt) elindította az áldozatok s az egykori bűnösök utódai közötti párbeszédet is.

Éppen amiatt, mert a japán társadalom nagy része 30 minden lehetséges módon békét szeretne, ellenzi a második világháborúban történeteket, sőt egy felmérés tanulsága szerint a kártérítést s a hivatalos megkövetést is kívánatosnak tartaná, semmi sem fejezi ki jobban a japán elit tagjai és a „vezetettek” közötti különbségeket, mint a háborúban történetek megítélése.

Egy ausztrál történész, G. McCormack nemrégiben megjelent munkájában felsorolja, kik követtek meg és mely csoportokat, népeket a múltban elkövetett igazságtalanságok miatt az elmúlt évtizedekben, csak – írja – Japán nem tette ezt.

Japán a második világháború éveit előtt és alatt elkövetett és – a nürnbergi perek kategóriája szerint is – el nem évülő tetteiért nem követett meg hivatalosan egyetlen országot sem. Minimális kártérítést fizetett, összesen kevesebbet, mint amennyit évente a japán kormány

saját háborús veteránjainak, illetve hozzátartozóinak nyugdíj címen kifizet.

Németország 2030-ig fizeti a náci hatalom áldozatainak és az áldozatok hozzátartozóinak a kártérítést, amelynek teljes összege addigra eléri a 100 milliárd amerikai dollárköri összeget. Ennek negyvenedrészét fizette Japán az ázsiai országoknak. (A legjobb, Japán háború utáni kártérítésekkel és jóvátétellel kapcsolatos tényeket feldolgozó munka McCormack tanulmánykötete. Előrebocsátom, saját véleményem szerint a háborús bűnök megítélése a nemzetközi bíróságok feladata, s nem a történészeké. Az is valószínű, hogy Japán 1931 és 1945 között Ázsiában végrehajtott akciói, s az erről szóló alábbi összefoglaló japán-ellenesnek is felfogható. Holott nem az.) (A német fasizmus társadalmi és politikai veszélye Európában természetesen nem a kártérítések miatt csillapodott.)

Az egyesült Németország számára nagyon fontos – s ezt az újra meg újra lezajló történész viták éppúgy bizonyítják, mint a neonáci szervezetek elleni kíméletlen fellépés – hogy a náci ideológia egységes társadalmi elutasításban részesül, melyet az európai országok jogrendszerei is támogatnak.

Nem így Japánban, ahol az Ázsiában történtek nagy része ismeretlen a japán ifjúság előtt, ellenben „aprólékos részletességgel” tanulja Hiroshima és Nagaszaki elpusztításának mozzanatait. A Japán Császári Hadsereg ázsiai akcióiról csak az áldozattá tett országok tanítanak a hongkongi iskolákban és a szülői egyetemen, a japán fiatalok „kollektív emlékezete” meglehetősen hiányos, mert az Oktatásügyi Minisztérium ma sem ért egyet azzal, hogy a második világháború Japán által elkövetett agresszióit is tanítani kellene, nemcsak az amerikai atombomba pusztításait Japánban.

Mivel Japán a megszállás után a felelősségrevonásnak csak névleges tárgya volt, hiszen ezt ugyanaz az Amerikai Egyesült Államok végezte, mint amely néhány héttel korábban az atombomba bevetése mellett döntött, az ázsiai országok kárpótlása, jóvátétele

vagy akár nyilvános megkövetése hiányos, részleges, s afféle formálisan végrehajtott kötelezettség volt.

Japán az amerikai-japán egyezmény szerint az 1951-es San Franciscó-i megállapodással véglegesen rendezte „számláját” némely ázsiai országgal, amelyből az egyik, Indonézia, alá sem írta a japán javaslatot. Kína a mai napig semmiféle egyösszegű kártérítést nem kapott, s a többi ország is csak kölcsönök s áruszállítás formájában kapott némi kompenzálást. (Az 1951. évi egyezmény szerint Japán akkori gazdasági helyzete nem tett lehetővé nagyobb összegű kártérítést.)

Az ázsiai probléma azonban nem a pénzbeli kártérítés nagysága, hanem az, amit az európai történészek társadalmi katarzisznak neveznek, s amely szerintük minden társadalom etikai igénye: a társadalom szembenézése saját múltjával. Japánban ez a folyamat még el sem kezdődött, s néhány baloldali japán történész attól tart, hogy nem is kezdődik el soha. Regények, kicsiny kiállítótermek közönsége, egy-egy napilap merész kezdeményezése időnként megmozgat néhány ezer embert. Az ország vezető politikusai, 32 köztük miniszterek évente egyszer meglátogatják a Yaszukuni-szentélyt, ahol leróják tiszteletüket a japán háborúban elesettek emlékműve előtt.

Ez évről évre kiváltja a kínai, koreai diplomáciai hivatalos tiltakozást, majd a következő évben ugyanaz a kormány, vagy egy másik, újra ellátogat a Yaszukuni-szentélybe. A háborúban mérhetetlen szenvedéseket átélő országok számára a yaszukuni megemlékezés – éppen a japán kormány háborús tetteket tagadó (vagy agyonhallgató) magatartása miatt azonos az egykor elkövetettek hivatalos helyeslésével. (Az a legkevesebb, hogy ez nem használ a kelet-ázsiai egyre fontosabb gazdasági és politikai kapcsolatok építésének.)

1945-ben az Amerikai Egyesült Államoknak döntő szerepe volt abban, hogy Japán a háborúban elkövetett rémtettekért nem felelt, sőt Kishi Nobusuke, aki A kategóriájú háborús bűnös volt, 1957-től Japán megválasztott miniszterelnöke lett. (Kishi Nobusuke a háború

időszakában Ipari Mozdósító miniszter volt, s felelt többek között csaknem félmillió ázsiai ember kényszermunkára hurcolásáért, akik többsége japán cégnél dolgozott, munkabér, minimális élelmiszer és ruházat nélkül Japánban.)

Kishi Nobusuke egyébként később saját véleményét leírva, a háborús bűnösök felelősségrevonását Tokióban merő „bosszúállásnak” nevezte.

Ázsián belül hozzávetőleg hárommillió embert mozgósított a japán hadivezetés, akik egy része soha sem került vissza saját hazájába, mások hazakerültek, emlékeikkel együtt. A kínai és koreai munkások egy része kényszermunkán volt Japánban, s a háború után kártérítési pert indított a japán cég(ek) és a kormány ellen. Nem kaptak sem morális, sem pénzübeni kártérítést, helyette a japán kormány a japán nagyvállalatoknak folyósított kártérítést a háborúban szenvedett veszteségeikért.

Kínában Mandzsúria japán elfoglalása után több mint egymillió japán állampolgár élt. Életük minden tekintetben a háború kimenetelétől függött. Amikor a szovjet csapatok már átlépték a kínai határt, a japán szülők több ezer kisgyermeket kínai családoknál hagytak.

Ezek a gyerekek, akik ma már felnőttek, minden évben Tokióba utaznak, hogy megtalálják szüleiket. Néhány évvel ezelőtt a látogatások intézményesültek, a televízió rendszeres adásokban keresi a szülőket, a japán hatóságok pedig-elsősorban a bevándorlási hivatal – szintén engedményt tett. a japán leszármazottak áttelepülhetnek Japánba, megkaphatják a japán állampolgárságot, többségüknek azonban – a japán hozzátartozók nélkül – ez a megoldás többnyire irreális.

Kínában nőttek fel, nem tudnak japánul (bár a kormány hathónapos nyelvtanfolyamot biztosít számukra, ez kétségtelenül túl rövid idő 55-60 éves korban), állást ismeretség nélkül nehezen találnak, s ha gyermekeik is vannak, akkor csak egy, 20 éven aluli, gyermek települhet át Japánba.

Japán ugyan homogén nemzet, kisebbségek nincsenek, de a XX. század többszöri, Korea elfoglalását célzó akciói következtében a mai Japánban hozzávetőleg félmillió koreai, valamint 200 ezer kínai származású él.

A nemzetfelfogásról korábban mondtak egészen más összefüggésbe helyezik a Japánban született és felnőtt koreaiak megítélését, tekintettel arra, hogy egyikőjük hozzátartozója sem önként választotta jelenlegi tartózkodási helyét. Nagyon sokuk állampolgársága ma is rendezetlen, iskolarendszerüknek pedig csak egy részét ismeri el a japán kormány hivatalos iskolának.

Az amerikai atombomba ledobása mintegy megpecsételte a "jó cél – rossz eszköz árán is" cinkosságát, így vált a japán társadalom áldozattá, Hirohitó császár szent kapitulálóvá; s a szenvedésekért ma is felelős élők hallgatása kerekké teszi a logikát. Az Egyesült Államoknak mint megszálló hatalomnak elengedhetetlen érdeke volt a megszállás és stabilizálás békés módja, de a hidegháború előszele is hozzájárult ahhoz, hogy a háborús bűnösök tokiói perének ugyan 28 vádlottja volt, de a per második fordulóját már elhalasztották, s számos már akkor is ismert tény nem került be a vádiratokba.

A társadalom egésze katarzishelyzetben lévén, reális volt az az amerikai kormányzati félelem, hogy Japán könnyen a kommunista rendszerek valamelyikének „áldozata lesz”; vagy a Szovjetunióé, vagy ami akkor sokkal valószínűbb volt: Kínáé. A császár 1945-ös felelősségrevonása elképzelhetetlen volt, s az ma is, egyszerűen amiatt, mert az radikalizálhatta volna Japánt – így vélekedett egykor néhány amerikai diplomata; s a legfontosabb legitimációs köteléket tépte volna el – így gondolja ma néhány japán konzervatív történész.

A fentiek, bármilyen sommásan is, de azt próbálták bemutatni egyetlen példán keresztül, hogy a hallgatás nem feltétlenül jelent tudatos reakciót; a hallgatásnak sokféle tartalma lehet. Nemcsak a Babits Mihály-i „Vétkesek közt cinkos, aki néma” igazsága létezik. Létezik az önvédelem csendje is, s ez nem azonos a harmóniával, vagy akár a konfliktus tudatos elkerülésének szándékával.

Lehet azonban némileg nyersebben is fogalmazni: a mitizált konfliktuskerülés, valamint harmóniára törekvés mögött jól körülírható hatalmi érdekek léteznek, nemcsak a japán elit körében, de a még élő amerikai döntéshozókban is, akik Japán kapitulációját követően a tokiói háborús bűnösök perét, illetve az azt követő „békés” átmenetet irányították.

Japán a világon az egyetlen ország, amely fél évszázaddal a második világháború után sem vallja, hivatalosan hogy ami 1931 és 1945 között történt, az a japán gyarmatosító, háborús törekvések agresszív megvalósítása volt. Ehelyett Japán ma is Hirosima és Nagaszaki áldozata, vagyis a világ első atombombatámadása révén pusztá áldozata a második világháborúnak. Ugyan évek – ha nem évtizedek óta indulnak civil kezdeményezések az atombombatámadás áldozatainak gyászünnepein, hogy az áldozatok névsora bővüljön ki azon kínai, koreai, fülöp-szigeti lakosokéval, akik a Japán Császári Hadsereg fegyvereitől pusztultak el, de a kezdeményezésekből eddig még soha nem valósult meg semmi.

1993-tól, a Japánt 32 évig kormányzó Liberális Demokrata Párt többségi kormányzásának megrendülésétől kezdve azonban mintha a szembenézés és a lassú, gyötrelmes múltfeldolgozás korszaka jött volna el.

1997 végéig, e sorok születéséig sajnos nem ez történt. 1993 augusztusában Hosokawa kormányfő mély sajnálatát fejezte ki Japán háború alatti viselkedése, valamint az ázsiai államok gyarmati ellenőrzése miatt. Ez az eufemizmus nagyon jelentős előrelépés volt a korábbi japán hivatalos állásponhoz képest, de messze elmaradt a háborúban leírhatatlan szenvedéseket túlélő koreai, fülöp-szigeti, kínai és taivani lakosság jogos elvárásaitól. 1994-ben (nem először) a hideg zuhany következett; Nagano Sigeno, a Hata-kormány igazságügyminisztere egy helyi lapnak adott nyilatkozatában kijelentette: Japán nem gyarmatosított a harmincas–negyvenes években, csak felszabadított néhány (fehér) gyarmati uralom alatt levő ázsiai országot, hogy létrehozza a „Nagy Kelet-ázsiai Együttműködést”, s mindehhez hozzátette, az 1937-es Nankingban

(Kína) végrehajtott tömegmészárlás (melyet a Japán Császári Hadsereg hajtott végre, s hozzávetőleg 40 ezer kínai áldozata volt) merő koholmány. Az érintett ázsiai országok diplomáciai tiltakozása nyomán Naganónak két nappal később le kellett mondania tisztségéről.

Néhány hónappal később Szakurai Sin, magas rangú 36 kormányhivatalnok sajtótájékoztatón elemezte, hogy az ázsiai országok Japán „felszabadító” akcióorozatának köszönhetik szabadságukat. Neki is távoznia kellett tisztségéből. Hashimoto Ryutaró, jelenlegi miniszterelnök, 1994-ben iparügyi és kereskedelmi miniszterként mondta el kétségeit a parlamentben: szerinte Japán Amerika, Anglia, valamint Hollandia ellen viselt háborúja aligha nevezhető agresszívnek, sőt: Japán csak a nyugati, s nem az ázsiai országok ellen viselt háborút 1931 és 1945 között. (1996 végéig már két alkalommal mondott hasonló véleményt a japán parlament legnagyobb kormányzópártjának két másik tagja.)

Az esetek sorolhatók: a mögöttük levő tartalom azonban ugyanaz.

Japán háborús szerepe Ázsián belül korántsem élvez akkora publicitást Európában vagy az Amerikai Egyesült Államokban, mint például a náci Németország rémtettei.

Japán a harmincas évek második felétől gyarmatosította Kelet-Ázsia, számára fontos stratégiai területeit, létrehozta Kínában bábállamát, Mandzsúriát, gyarmatosította (nem először) Koreát, a mai Taivant, kiépítette az elfoglalt kínai területeken a később hírhedtté vált, rettegett U-731 fedőnevű „halálgyárait”, ahol bakteriológiai fegyvereket, valamint élő emberkísérleteket folytattak a japán katonai orvosok. A külföldön (vagyis nem Japánban) publikált monográfiák mellett japán nyelven, elsősorban szépirodalmi alkotások révén vált ismertté a japán hadsereg mandzsúriai és dél-kelet ázsiai tevékenysége. (Bővebben a kötet Bibliográfiájában: McCormack és Harris munkái.)

A japán hadvezetés utasítására kényelmi hölgyhálózat követte a japán hadsereg előrenyomulását: az elfoglalt területeken a katonák

hormonális megkönnyebbülésére egy-egy gyereklány napi 10-40 japán katonát szolgált ki. (A hadvezetés írásos utasításában benne volt a japán katonák harcképességének megőrzését szolgáló hölgyszolgálat kiépítése.)

A japán kormány 1991-ben egy koreai csoport határozott, dokumentált fellépésére először volt kénytelen elismerni, hogy létezett ilyen hálózat. Ennek ellenére ma is csak magánalapítványból hajlandó kártérítést adni azoknak a ma már nagyon idős nőknek, akik élete, épp a háborús szexuális szolgálat miatt, tönkrement.

Kínában ma is „élnek” a japán csapatok által a háborúban földre ástott kémiai robbanófejek (számuk 10 és 20 ezer között van), mérgezve a talajt, s generációk óta élelmiszereken keresztül nyomorítva a megszületett gyerekeket, a japán kormány tavaly(!) küldött másodszer delegációt a fegyverek semlegesítésére, de a gyakorlati lépések még messze vannak.

Mind a Kínában „felejtett” kémiai, bakteriológiai fegyverek, mind a többi háborús elfelejtett esemény súlyos terhet jelent a mai Japánnak, éppen a szelektív történelmi emlékezet miatt. Miért mindez? Az okok nyilvánvalóan nem az 1951-es San Franciscó-i egyezményben leírt japán gazdasági nehézségekre vezethetők vissza. Az is világos az emberiség története szempontjából, hogy egyetlen ember halála sem minősíthető hierarchikus szemlélet alapján. Azaz: az 1945-ös tokiói szőnyegbombázás áldozatai ugyanolyan áldozatai a háborúnak, mint a drezdai bombázások alatt elpusztultak. Így Okinava „végső” csatájának 120 ezer polgári áldozata ugyanúgy a háború áldozata, mint a kényelmi hölgyhálózat gyermekei, vagy a Kínában elpusztultak milliói.

Japán, a világgazdaság egyik vezető hatalma az ezredfordulón, nemzetközi politikai súlyát, elismertségét tekintve korántsem élvez olyan presztízst, mint gazdasági pozíciói révén Ennek egyik jele a Japán által évek óta tett diplomáciai erőfeszítés az ENSZ Biztonsági Tanácsa állandó tagságának elnyerése érdekében – mindeddig eredmény nélkül.

Más jelei is vannak azonban, hogy a japán gazdasági sikerek nem elegendőek Japán nemzetközi politikai súlyának növeléséhez.

Az 1931—45 között Japán és a többi ázsiai ország között történtek sajátos „átfogalmazása” a japán múltat illetően, újra és újra konfliktusveszéllyel fenyeget az ázsiai országok s Japán között, és ezen az sem változtat, hogy a japán kormány minden alkalommal, amikor a konfliktus már elkerülhetetlen, „békés” eszközökkel közömbösíti a konfliktust előidéző okot: levált egy minisztert, s kinevez egy másikat.

A japán politikai vezetés egészének a háborús időszakhoz való viszonya máig ambivalens, a japán társadalom élő tanúi, akik legalább tíz százalékát jelentik a népességnek (10-12 millió ember) némán cipelik magukkal mindazt, ami történt.

A legyőzött – Japán – s a győztesek egyike, az Amerikai Egyesült Államok viszonya nem kevesebb ellentmondást hordoz ma, mint a kapituláció után, ezen ellentmondások azonban ma a szövetséges viszony ellentmondásai.

A múlt teljes lezárása, legalábbis a japán politikai vezetés kezdeményezésére, szinte utópiának tűnik. Az utópiák azonban olykor, egy-egy történelmi időszakban valósággá válhatnak, az persze bizonytalan, hogy mikor s hogyan.

教

Az oktatási rendszer

„Japánban a diákokat arra tanítják, hogy mit gondoljon, nem pedig arra, hogyan gondolkodjon,, (Egy Japánban élő külföldi pedagógus)

A japán oktatási rendszer, különösen az alapfokú -18 éves korig – világhírű. A „világ legjobb oktatási rendszere” címet a szigetország az Amerikai Egyesült Államok kutatóitól kapta, mivel a japán és az amerikai iskolarendszer (kedvelt) összehasonlításakor rendre a japán diákoké az elismerés. „Udvarias, szorgalmas, minden teszt megoldásában élenjáró, segítőkész” – s a sor folytatható.

A japán oktatási rendszer első tizenkét éve, azaz az általános, valamint középfokú iskola kvázi kötelező, mert a megfelelő korcsoportban a gyerekek 97 százaléka befejezi a középfokú oktatást.

Az oktatási rendszer, mint a világ bármely országában, Japánban is közvetlenül vagy közvetve, a gazdaság és társadalom szükségleteihez kapcsolódik; hosszú távon a társadalom igényeivel ellentétes oktatási rendszer nem működőképes. Az iskolarendszer alapelvei, a szocializáció mikéntje, az oktatás gazdasági tényezőként kezelése (beruházás, melynek megtérülése előre felmérhető), nem különlegessé vagy éppen rendkívülivé teszik a japán oktatást, hanem az egyik legjövődélmezőbb, hatalmas nyereséget produkáló iparrá.

Az alapoktatás

A mai japán oktatási rendszer formailag az amerikai „reformok” eredménye: 6-3-3 osztályos, melynek befejezése után felsőoktatási intézmény következhet. (Egyetem vagy szakmai továbbképző.)

Formai tekintetben a japán oktatási rendszer a háború után megszüntetett minden jelképet és tankönyvi utalást, mely a militáns időszak terméke volt. Az oktatási rendszer egyik pozitív változása az

iskolarendszer demokratizálása volt; ekkor kodifikálták (másodszor) a lányok egyenlő iskoláztatási esélyeit a Meidzsi-korszak óta.

A japán gazdasági helyreállításnak, valamint a gyors növekedés időszakának egyik legfontosabb támasza az extenzíven bővülő oktatási rendszer volt. (Az ötvenes-hatvanas években 5-10%-os évi átlagos növekedés mellett, a munkaerőpiac folyamatosan bővült, s ez csak az 1973-as első olajválság hatására lassult le.)

Alapelvek

Az ország megnyitásáig, azaz a Meidzsi-időszakig a japán oktatási rendszer elsősorban a kiváltságos rétegek képzése volt, és alapvetően a kínai konfuciánus oktatási filozófiát alkalmazta. Ennek lényege, hogy a fiatal személyiség alakításában a fizikai edzettségnek, a mesterek utasításának, valamint a végtelen memoriter gyakorlatoknak van döntő szerepe.

Az oktatási rendszer, követve a Meidzsi-kormányzat modernizációs intézkedéseit, gyorsan átalakult; a japán szellemiség megőrzésének alapvető módja az állami szervek, elsősorban az Oktatási Minisztérium, valamint a Belügyminisztérium minden területre kiterjedő szigorú kontrollja volt.

Ebben az időszakban az oktatás modernizálását szolgáló, külföldről importált elemek mindegyike konzekvens nemzeti célokat szolgált.

A két világháború közötti időszak oktatási rendszere, hűen követve a japán terjeszkedés katonai céljait, teljes egészében kiszolgálója lett a militáns törekvéseknek. (Ennek egyik riasztó intézményesített példája a Belügyminisztérium által létrehozott Gondolatrendőrség volt, melynek feladata, természetesen, minden „eretnek”, azaz a japán nép felsőbbrendűségét kétségbe vonó személy és szellemi tennék ellenőrzése volt.)

Az amerikai megszállás megszabadította az oktatást a militáns elemektől, nem tudott azonban változtatni az oktatás minden elemére kiterjedő központi és helyi ellenőrzésen és cenzúrán. (Ennek oka az

a naivitás volt, mellyel az amerikai szakértők a megszállás éve alatt a japán bürokratikus irányítást kezelték.) Az oktatási rendszer demokratizálása így csupán az iskolák számának és a tanulók létszámának mennyiségi növekedését jelentette.

Az iskolarendszer egésze ma sem a diák és a pedagógus demokratikus viszonyán alapszik Japánban, mert nem ez a japán társadalom modellje. Az interaktív, közös gondolkodáson alapuló viszonynak nincs befogadó közege; sem a munkahely, sem pedig az Élet nem ezt a viszonyt várja a majdani fiatalától.

A japán iskolákban nem a pedagógusnak, hanem a tankönyveknek van kiemelkedő szerepe. Az oktatás „tömeges” volta lenne erre a legegyszerűbb magyarázat, nem csupán erről van azonban szó. A japán szocializációnak az iskolában zajló első lépései – a társadalom mindennapi gyakorlatával összhangban – modellálják a szigorú, kor, nem és társadalmi pozíció szerinti anyanyelvi különbségeket; a japán nyelv használata ugyanis a fenti társadalmi kategóriák szerint differenciálódik. (A nyelv használatának további nehézsége, jóllehet az anyanyelvről van szó, hogy az azonos nemek is a társadalmi hierarchiának megfelelő különböző „nyelveket”, nyelvi formákat használnak.

Emiatt az osztály és a tanár közötti viszony az alá- és fölérendeltség szabályai szerint zajlik. Az óra minden szinten a tanár monológja; kérdések a legritkábban hallhatók. A tankönyvek szövegei sterilek (japán megfogalmazás szerint „semlegesek”), s a memorizálás elengedhetetlen a kizárólag írásbeli számonkérés miatt. (A számonkérés 6-18 éves korig (valamint az ország összes felsőoktatási intézményében) kizárólag teszt, azaz választáson alapuló felmérés. A tesztnek azonban egyik beismert hátránya, hogy kizárólag azt értékeli, amit rosszul tud a diák. Módszere miatt a teszt alkalmatlan a pozitív, egyéni tudás felmérésére. Egyetlen előnye a gyors értékelhetőség.)

Az amerikai intézkedések nyomán 1946-tól betiltották az állami kiadású tankönyvek mindegyikét. Az Oktatási Minisztérium azonban, jóllehet a véleményszabadság az oktatásban is alkotmányos jog, a

könyvkiadókra gyakorolt „informális” nyomással új típusú cenzúrát vezetett be.

A tankönyvek állami cenzúrája természetesen a társadalommal kapcsolatos tárgyakat érinti közvetlen formában, elsősorban a japán történelem oktatását, a japán történelem steril, személyiségek nincsenek, a nemzet történelmének nincsenek hősei vagy áldozatai, csak eseményei. A konfliktusokat, ha Japán történelmében egyáltalában voltak, ismeretlen eredetű, többnyire külső „tényezők” okozták, melynek az ország passzív elszenvedője volt. Íme az egyik, ezt illusztráló szöveg, mely a második világháború japán szerepét „elemzi”: „Hazánk elvesztette a háborút. Honfitársaink sokat szenvedtek a háború alatt. A katonai kormányzat elnyomta a népet... (sic!) értelmetlen háborúba hajszolta őket, s ez okozta mindezt a szerencsétlenséget.”

A fenti idézet ugyan az első, háború utáni kezdetleges összefoglaló szövege, de tartalma az elmúlt fél évszázadban sem változott. A háború évei alatt elfoglalt (annektált) ázsiai országok listája semmiféle oktatási anyagban nem szerepel. A tankönyvek anyagának azonban csaknem felét a hazafiasság, a feljebbvalók mindenkori tisztelete, valamint az ország páratlan gazdasági sikereinek minden részletre kiterjedő elemzése tölti ki. (Ezért vált legendássá például Szaburó Janega, japán történész, aki több mint két évtizeden át bírósági úton „szavanként” harcolt az oktatási tárcával azért, hogy az iskolai tankönyvekbe végre bekerülhessen Japán második világháborús története. 1993-ban, a per utolsó szakaszában, a bíróság ítélete kimondta: alkotmányos a minisztérium cenzúrája. Lásd erre: Yoshio Sugimoto: An Introduction to Japanese Society. Cambridge University Press. 1997. 121. oldal.)

A tankönyvek cenzúrája azonban nem elegendő az ifjúság megfelelő szocializációjához, ezért a minisztérium évről évre minden iskola számára részletes (és természetesen 46 kötelező) szempontrendszerrel ír elő, melynek alapján – a tanmenettől a dolgozatok számán át, az egyes tantárgyak értelmezéséig – mindenre felhívják a pedagógus figyelmét, így került sor például

1989-ben arra, hogy a minisztérium minden iskola számára (újra) „ajánlja” a nemzeti zászló kitűzését és a himnusz éneklését. Mindkét szimbólum visszaállítása országszerte az iskolák tiltakozását váltotta ki, mert e jelképek mindegyike a militáns Japánt jelenti. (Mindkettőt az amerikai megszállás alatt tiltották be.)

A fentiek ismerete annyit érzékeltet, hogy az iskola nem a különböző tantárgyi ismeretek átadására, sokkal inkább a diákság hatékony szocializációjára koncentrál. Emiatt a továbbtanulni szándékozó diákok egyetlen lehetősége a tananyag bevézésére az iskolarendszeren kívüli vizsgaelőkészítő magániskola (dzsuku).

Az oktatási tárca hivatalosan nem ismeri el a dzsukuk létezését, miközben ez ma a japán gazdaság egyetlen, folyamatosan bővülő „ágazata”, mely iránt a kereslet évről évre nő. (A dzsukuk akár rendszeresek, akár csak nyári intenzív kurzusok, nagyon drágák, a havi tandíj 200-600 USD között van. Céljuk a különböző felvételi vizsgákra előkészíteni a diákokat. (A 6-3-3 rendszerű iskolák többségében minden újabb szinthez felvételezni kell.)) A vizsgacentrikus oktatási rendszer oka a japán gazdaság igénye. Az iskolai végzettség intézmények szerinti hierarchiája, valamint a beosztás és jövedelem szintje között közvetlen összefüggés van. Emiatt a diákok nem tantárgyak, még csak nem is szakmák, hanem intézmények között versenyeznek, annak érdekében, hogy növeljék bekerülési esélyüket az úgynevezett elitegyetemekre.

A vizsgacentrikus iskolarendszer, az egyenruha kötelező viselése, az iskola szigorú viselkedés-öltözködés-beszédstílust előíró szabályai, valamint a tanárok adminisztratív szerepe a pedagógiai feladatok helyett, teljes körű, zárt rendszert hoz létre az oktatási rendszerben. Ennek két, a tanulók számára is állandó nyomást jelentő eszköze a 47 tesztfelmérés (japánul henszacs), valamint a szigorúan titkos személyi lap, a nájsinsó.

Az előbbi az a próbafeladatlap, melynek kitöltése után az iskola osztályfőnöke és a tanuló szülei egyaránt felmérhetik a gyerek továbbtanulási esélyét, akár minden hónapban. (Ez ad „támponot” arra is, hogy meddig kell tanulni az előkészítő iskolában.) A

minisztérium ugyan 1993-ban megtiltotta az iskolákban a próbalap kitöltését, ez azonban változatlanul folyik, most már a dzsukukban.

A személyi lap, melyet minden gyerekről vezetnek, s melyet sem ő, sem pedig szülei nem láthatnak, ötven százalékos beszámítási aránnyal szerepel minden következő oktatási intézmény felvételijén. A fennmaradó pontszám természetesen a tantárgy felvételi eredménye.

A személyi lap a diák viselkedését, attitűdjét, társadalmi munkában való részvételét, valamint az iskola szabályainak betartását értékeli, pontozásos rendszerben. Szerepe alapvetően egyfajta pszichológiai nyomás gyakorlása a gyerekre, mert ennek hiányában, ahogyan ezt a minisztérium kiadványa megfogalmazza, a megfelelő személyiség kialakulása kétséges.

Az a felfogás, hogy az egészséges személyiség kialakulásában a fizikai tréningnek döntő szerepe van, nem új Japánban. Ennek köszönhetően minden iskolába járó gyerek csaknem négy évtizede állandó orvosi vizsgálat mellett állandó fizikai képzésben részesül. A tantermek, folyosók, s az iskola környezetének tisztán tartása szintén a tanulók feladata.

A „derűs iskolaévek” a japán iskolák többségében nyomasztó súllyal nehezednek a gyerekekre, melynek nyilvánvaló következménye az úgynevezett kiközösítés, megbélyegzés (japánul: idzsime). Az iskolák „nagyüzemi” jellege, minden nemzetközi statisztikai elismerés ellenére, a diákok számára az elviselhetetlenség határát súrolja.

A nyolcvanas évek óta az idzsime „mechanizmusa” oly mértékben elterjedt az iskolákban, hogy 1995-ben a minisztérium Idzsime-Bizottságot hozott létre.

A kiközösítés az egyik (de nem az egyetlen) tünete annak, hogy abban az esetben, ha egy iskolarendszer tagadja az egyéni különbségek létét a diákok között, akkor ezek a különbségek végletes mechanizmusokon keresztül találnak maguknak kifejezési módot. Az idzsime lefolyása leegyszerűsítve a következő: az osztály

néhány tanulója kiválaszt egy gyereket, aki valamilyen szempontból különbözik társaitól (az is előfordul, hogy a gyerek pusztán túl csendes). A céltáblaként használt gyerekek többsége túléli a cukkolást, fizikai kínt vagy zsarolást. Kisebbségük azonban nem elég erős, s inkább a halált választja. A gyerekek egyedül vannak; a tanár nem segít, mert nincs ideje, a szülők nem tudnak semmiről, mert az iskola old meg minden problémát. Még a gyerekek búcsúleveléből sem derül ki, hogy kik juttatták el a szörnyű lépésig. 1995-1996-ban több mint száz gyerek „választotta” a halált. 1996-ban minden iskolában legalább két súlyos idzsime történt. (Az idzsime, megítélésem szerint nem statisztikai, de még csak nem is hatósági probléma; a kiközösítés mechanizmusa lényegében „megelőlegezi” a felnőttként mindenre váró elvárásrendszerrel, mellyel szembeszegülni több, mint önvészélyes, mert az egész család kiközösítésével jár.)

A felsőoktatás

A tizenkét éven át tartó, jelenleg a világ leghosszabb kötelezően iskolában töltött időszaka után drasztikus változás történik azokkal a diákokkal, akiket bármely egyetemre felvesznek.

Általános az a félreértés, hogy Japánban a középiskolát befejezettek többsége felsőoktatási intézménybejár, ezt nem igazolja ugyanis a továbbtanulók tényleges aránya. A középiskolát végzettek több mint fele semmilyen egyetemi vagy szakmai továbbképzőben nem tanul tovább, vagy azért, mert henzacsija már korábban bizonyította ennek lehetetlenségét, s ezért az iskola segítségével elhelyezkedett, vagy azért, mert szülei anyagi helyzete lehetővé teszi egy szakmai magániskolában történő hároméves „tréningjét”. Ezek nem egyetemek, még csak nem is főiskolák, hanem úgynevezett továbbképzők, s alapvető funkciójuk az álláskeresés késleltetése (azaz a látens munkanélküliség Jövedelmező” módszerrel való kezelése, hiszen ezek az iskolák meglehetősen drágák).

Az egyetemi felvételre készülők előtt is két lehetőség áll: sikeres felvételi vagy többévi készülés a felvételre. A japánul rónyinnak

(hűbérúr nélküli szamurájnak) nevezett többszöri felvételizők minden tanévben csaknem tíz százalékát teszik ki a középiskolát végzett diákok létszámának. Rónyinnak lenni döntően a szülők anyagi helyzetének függvénye, mivel az egyetemi előkészítő egész napos elfoglaltság, s igen drága. (A dzsukuk, illetve jobikók (szintén felvételi előkészítők) ára településtől függően változik, átlagára 5-10 ezer USD-nak megfelelő összeg.)

A sikeresen egyetemen továbbtanulók évenkénti aránya az összes középiskolát végzettek számához viszonyítva mindössze 10-12 százalék, a főiskolákat is beleértve pedig 30%, ami messze áll a japán hivatalos kiadványok általános megállapításától, miszerint az egyetemet végzettek száma a világ legmagasabbja.

Tény, hogy ma az országban 500 egyetem van, azonban ezek színvonala meglehetősen egyenetlen. Alig egyharmaduk állami, illetve önkormányzati, kétharmaduk magánegyetem, ami átlagosan egy diák számára évi 10.000 dollárnak megfelelő tandíjfizetés kötelezettségével jár. Az egyetemeknek azonban mindössze töredéke az úgynevezett „elitegyetem”, s a többi egyetem valójában csak formai tekintetben felsőoktatási intézmény, tartalmilag semmiféle kapcsolatban nincs az úgynevezett universitas-típusú oktatási intézménnyel.

Ennek oka az amerikai demokratizálás japán értelmezése volt a háború után; a felsőoktatásban részt vevők számának ugrásszerű növelését azzal lehetett a legegyszerűbben elérni, hogy számos egyetemnek nevezett új intézményt hoztak létre. Az elitegyetek száma és társadalmi-gazdasági besorolása ugyanis a múlt század vége óta semmit sem változott; a háború után létrehozott felsőoktatási intézmények töredéke sem került be az elitképző intézményi körbe.

Az elitképzők: a tokiói, a kiotói állami (volt császári) a Hitocubasi felsőkereskedelmi iskolából lett állami egyetek, a Keió, valamint a Waszeda – az utóbbi kettő magánegyetem.

A fenti öt intézmény adja csaknem egy évszázada az üzleti, a pénzügyi, valamint a bürokratikus és politikai elit tagjának kétharmadát. A kilencvenes években minden, a múlt század óta megtett gazdasági fejlődés el lenére, az elit-képző tokiói egyetem hallgatói túlnyomórészt az elitcsaládok köréből kerültek ki, akiknek jövedelme az országos átlag másfélszerese.

Ugyanakkor az egyetemek fennmaradó, több mint kilencven százaléka valójában a tizenkét év alatt elmaradt szabadidő pótlásának eszköze, s ez semmiképp sem túlzás. Ennek számos oka közül az egyik, a kétségtelenül kimerült diákság, a másik pedig, hogy a szakképzés nem a felsőoktatási intézmények feladata, hanem a leendő munkahelyeké. 1949 óta minden japán munkáltatónak (vállalatnak) törvényes lehetősége van arra, hogy az általa kiválasztott oktatási intézményekkel kötött megállapodással biztosítsa az új munkaerőt.

Az egyetemek formális, azaz pusztán végzettséget, de nem szakmai tudást biztosító szerepe az elhelyezkedésben az egyetemi oktatás oldaláról is bizonyítható. Ellentétben az alapfokú oktatásra jellemző iskolában eltöltött órák és napok magas számával, Japán az egyetemek úgynevezett „graduate-school” arányát tekintve a fejlett országok között a legutolsó. Angliában az egyetemi diákok 33,5 százaléka, Franciaországban 20,7 százaléka, az Amerikai Egyesült Államokban 15,6 százaléka, míg Japánban mindössze 4,3 százaléka folytatja az első négy év alapképzés után graduate-schoolban tanulmányait. (E képzés önálló kutatási eredményeket követel.) Az a tény, hogy a japán oktatási forma önálló kreatív eredményeket igénylő szintje a leggyengébb, nem feltétlenül a hátrányjele. a japán gazdaság esetében sokkal inkább az egyetemeknek az európaiától vagy amerikaiától eltérő funkcióit bizonyítja. Azért nem követelmény a komoly tanulmányi eredmény a felsőoktatásban, mert nem ez a legfontosabb feladatuk.

A felsőoktatási intézmények létének kettős funkciója van, ha most eltekintünk az öt elitképzőtől.

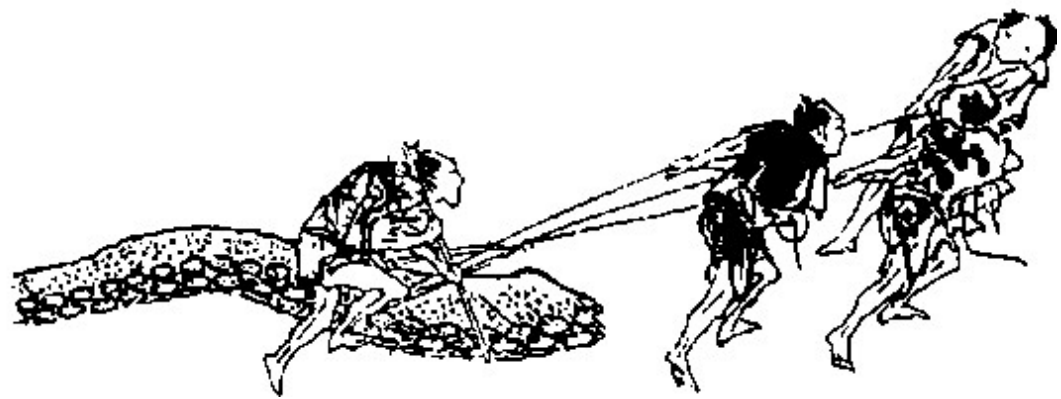
Az első és legfontosabb az oktatási rendszer üzleti alapon történő működtetése; a japán családok megtakarításainak átlagosan egyharmada a gyermekek oktatási költségeit fedezi. A második, ennél nem kevésbé fontos funkció a felsőoktatási intézmények kettős foglalkoztatási kötelezettsége: egyfelől az oktatói gárdáé, másfelől a diákoké. (Mindaddig, míg valaki egyetemre jár, a legolcsóbb részmunkaidős munkaerő a vállalatok (elsősorban a szolgáltatászektor) számára, ugyanakkor nem teljes foglalkoztatottságot (s ennek jövedelmét) igénylő „keresleti” tényező.)

Az öt elitképző egyetem, a művészeti oktatási intézmények (képzőművészeti, zenei), az orvosi és jogász szakmák a leírtaktól némileg eltérők, de nem változtatnak azon, hogy a japán felsőoktatási intézmények túlnyomó többsége sajátos szociális intézmény, ahol a fiatalok és a felnőttek egyaránt biztonságot nyújtó helyzetben vannak. Kétségtelen, hogy ez az oktatási struktúra az évi 10-12 százalékos gazdasági növekedés időszakában, állandóan növekvő népesség mellett, kitűnően funkcionált.

Egy évtizede azonban a népesség csökken, a gazdasági növekedés stagnál, a fenti struktúra mégis nagyrészt változatlan. A probléma alapja természetesen az intézményi hierarchia csúcsán működő elitképző-rendszer.

Ennek hátterét elemzi a következő fejezet.

現

Racionalitás és valóság, a japán bürokratikus ethosz

A modern bürokratikus irányítóapparátus megteremtése a szigetország történetének egyik legnehezebb s legsikeresebb korszaka volt, mert az ország csaknem két és fél évszázadon át tartó önkéntes elszigeteltségének végét jelentette.

A Meidzsi-korszak néven ismert s a kiegyezéssel egy időben meginduló japán modernizáció az amerikai kormány követelésére, vagyis külső nyomás hatására indult meg. (A japán évszámok ma is kettősek; az európai (keresztény évszámok) mellett az uralkodó császár nevével, s uralkodásának időtartama szerint is számozzák az éveket; a Meidzsi-korszak 1868-tól 1911-ig tartott. (1997 így Heiszei 9. éve, vagyis a jelenleg uralkodó császár kilenc évvel ezelőtt kezdte uralkodását.) Minden okmányon és forgalomba kerülő naptáron kétféle évszám van.) (A „külső nyomás” gaiacu kifejezés múlt század vége óta szinonimája a reformnak, mely külföldi kezdeményezésre Japánban történik.)

Az ország akkori vezetése gyors intézményi modernizáció mellett döntött, felismerve, hogy ennek elmaradása az akkori fejlett országoktól való teljes gyarmati függés veszélyével jár. A korabeli, európai és amerikai tapasztalatok gondos összegyűjtésének célja a gazdaságilag erős, így önvédelemre képes Japán megteremtése volt. Az utolérés vagy felzárkózás minden területe korabeli japán felfogás szerint a nemzeti „tisztaság” megőrzése mellett kellett hogy történjék, azaz az állami irányítás ragaszkodott a modernizáció „felügyeletéhez”, mert ennek hiányában az ország hagyományai vesztek volna el...

A Nyugat, mint megtanulandó példa, s a japán nemzeti identitás megőrzésének módja ettől az időszaktól kezdve állandó ellentmondásban vannak, melynek ma is látható „tünetei” az oktatási

rendszerből a tömegkultúráig a mindennapi életben is tapasztalhatóak.

A modernizáció, a nemzeti egység megteremtésének ideológiája magától értetődően adott volt – a nacionalizmus, pontosabban a japán nép egységének ideológiája. A japán társadalom szigorúan formális és merev kasztrendszerét modernizálták, s ezzel egyidejűleg gyorsult fel a két legnagyobb japán kisebbség, az ainu, valamint az okinavai lakosság erőszakos asszimilálása. Az intézményi modernizáció alkotmány, valamint korszerű bürokrácia nélkül elképzelhetetlen; a politikai pártrendszer, valamint a parlament együtt alkotja a modern államszervezetet.

Japán a császárság intézményét nevezte meg első alkotmányában a népszuverenitás letéteményeseként; ez azonban azt jelentette, hogy alkotmányban rögzült: a japán nép eredete isteni, s ennek egyetlen földi képviselője a mindenkori császár. Az 1889-ben elfogadott első japán alkotmány intézményesítette a császárt, az állam, valamint a japán nép azonosságát. Így a császárság intézménye (japánul termoszéi) 1945-ig, az ország háborús kudarcáig sajátos integrációs szerepet töltött be. Az uralkodó a legfőbb legitim állami főhatóság s egyúttal a nemzeti szuverenitás kifejezője volt. (A császári intézmény ezen jellemzője miatt az amerikai megszálló hatóságok nem vonták felelősségre a háborút mindvégig intézményesen és személyesen is támogató Hirohitó császárt.)

A japán bürokrácia kiépítésének egyik legitim pillérét a császárság intézménye, a másikat pedig a bürokratikus elitet képző speciális oktatási rendszer megteremtése alkotta.

A bürokratikus apparátus társadalmi elfogadottságát az ebben az időszakban létrehozott két elitképző (császári) egyetem, a tokiói, valamint a kiotói hivatott megvalósítani. E két felsőoktatási intézmény kizárólag teljesítményelvű alapon szelektálta a leendő bürokrátákat. E két intézmény jogi karán 1945-ig a minisztériumi és helyi közigazgatási alkalmazottak kétharmada részesült képzésben.

Az elitoktatás létrehozása, valamint a szakapparátusba méltó jelöltek újabb vizsga alapján történő válogatása garantálja, hogy a szakapparátus tagja nem magánérdekből, hanem a köz nevében és érdekében látja el feladatát a minisztériumok valamelyikében. (Ez természetesen nem így volt, s ma sem egészen így van, de a bürokratikus döntések ezért történtek a köz tájékoztatása nélkül.) A modern bürokrácia integrációs tevékenysége, politikai befolyástól viszonylag mentes, „semleges” szakértelme Japán esetében sajátos formában működik a múlt század óta. A császárság intézménye legitímálta a bürokrácia hatalmát, a bürokratikus intézmények tagjainak tevékenységét pedig az elitoktatás legitímálta, így a közérdek megvalósítói a köz bevonása nélkül érvényesíthették „semleges” szakképzettségen alapuló hatalmukat. Az is nyilvánvaló azonban, hogy bármily fejlett a bürokrácia, hosszú távú működése társadalmi konszenzus nélkül lehetetlen.

A japán bürokrácia a maga működőképességét az állam és nemzet közötti azonosság mítoszával biztosította, mely a társadalom tagjainak hétköznapiiban intézményes formában jelent meg. A parlament, ennek tagjai és a közalkalmazottak császári felhatalmazással lettek legitim funkcionáriusok; emiatt a legitimitás minden intézményben szakrális eredetű volt. (Mivel a császár eredete isteni, akárcsak a japán nemzeté.) így az el- és beszámoltathatóság, amely a modern kori demokráciák minimális követelménye az intézmények társadalmi elfogadhatósága miatt, Japánban nem létezett, s ma sem létezik, legalábbis az állami bürokrácia tagjaira nézvést. (A beszámoltathatóság hiánya néhány társadalomtudós szerint a mai Japánban a legkomolyabb akadály a polgári demokrácia létrejöttének. E vélemény első megfogalmazója Japánban egy Tokióban élő holland tudósító; Karen van Wolfaren. Könyve ötödik éve(!) a legnépszerűbbek között van. Karen van Wolfaren: The linigma of Japanese Power. People and Politics in a Stateless Nation. Charles E. Turtle Company. Tokyo. 1993.)

Az államalkotó eszme a japán nép etnikai egységének mítosza, valamint a japán nép egyedisége, különleges adottságai és képességei voltak. (Ez az eredetileg XIX. századi 57 eszme azonban

Japán esetében némileg „gazdagabb” volt az európai nacionalizmus különféle irányzatainál.) Egyrészt átvette a korabeli európai társadalomfelfogások némelyikét, így például a szociáldarwinizmust, másrészt közvetlen kifejezőjévé vált – legalábbis ideológiai szinten – egy, az ország helyzetéből adódó ellentmondásnak. A század utolsó harmadától megindult külföldi tapasztalatokra támaszkodó japán modernizáció a fejlődés vagy hagyományőrzés valós dilemmáját a japán etnikum nem ázsiai eredetével, azaz a japán nemzet más (értsd ázsiai) nemzetekhez viszonyított felsőbbrendűségével igazolta. (Az ideológia gyakorlati megerősítést nyert először a japán-orosz háborúban elért győzelemmel (1905), majd Korea anektálásával (1910))

A modernizáció minden szakaszában rendkívüli szerepet játszott a nemzet mint legfontosabb mobilizációs jelszó; a civilizáció a hazaszeretettel volt azonos a Meidzsi-időszakban, majd e század harmincas éveiben a japán nép az egyetlen „tiszta” ázsiai etnikumként vált felsőbbrendűvé.

A nacionalizmus természetesen meghatározó módon befolyásolta a múlt század végétől egyre gyorsabban terjedő baloldali, marxista, majd kommunista mozgalmak sorsát is a szigetországban. Miközben a marxizmus, illetve a kommunista mozgalom nemcsak a munkásság, de a városi értelmiség körében is egyre nagyobb befolyású volt, a kommunista mozgalom minden formájának legnagyobb tehertétele a nemzet és állam közötti azonosság mítosza volt. A jó hazafi és az osztályharc, különösen az oroszországi, 1917-es forradalom győzelme, majd a KOMINTERN megalakulása után, a japán mozgalomban összeegyeztethetetlen ellentéppárrá váltak. (Elsősorban japán, másodsorban japán, végül baloldali vagyok.” Interjú egy japán értelmiséggel. 1995 nyara.)

A nemzet „felsőbbrendűsége” egyike volt annak az ideológiai rendszernek, mely a japán militáns hatalomátvételtől Japán ázsiai terjeszkedését meghatározta. Az ma már történelmi tananyag (japánon kívül), hogy a japán nemzeti bürokrácia a császárság intézményével együtt háborús felelősséget viselt a második világháború elvesztésekor; az amerikai megszálló hatóságok szerint

is (legalábbis a potsdami határozat japán aláírása után) Japán „demokratizálásának” sikere e háborús felelősség értelmezésétől és végrehajtásának módjától függött.

Az amerikai megszállás éveinek számos sikere mellett a háborús felelősség kérdése, illetve e probléma konzekvens kezelése fiaskók sorozatával végződött. A császári intézmény megmaradt, Hirohitó császár semmiféle felelősségrevonás alá nem esett, a militáns felelősök perének második szakaszát már nem is tartották meg, és így tovább...

A japán bürokrácia töredéke vesztette el állását, vagy ahogyan egy szemtanú fogalmazott fél évszázaddal később: „Maguk, amerikaiak azt hiszik, hogy feloszlatták a Belügyminisztériumot, holott csak az intézményt oszlatták fel, s a vezetőket fosztották meg tisztségüktől, a japán bürokrácia legfontosabb kohéziós ereje azonban a személyes kapcsolat. (A Belügyminisztérium (japán neve Naimusō), mint az egyik háborús felelősséget viselő tárca, az amerikaiak megszálló intézkedése nyomán megszűnt, alkalmazottait teljes egészében elbocsátották. Egy részük a gazdasági, másik részük az építésügyi tárcánál helyezkedett el.) Az akkori, fiatal bürokrátáknak voltak személyes kapcsolataik, s élni is tudtak ezzel.”

A szakképzett bürokrácia, éppen az amerikai intézkedések ellentmondásos, s nemegyszer (ismerethiány miatti) naiv intézkedései miatt, növelte hatáskörét; az „új”, „demokratikus” apparátus azonban a gazdasági újjáépítésre fordította korábbi tapasztalatainak jó részét. (A háború éve alatt a japánok által megszállt Mandzsúria az iparpolitika „kísérleti terepévé” vált, az itt „felnőtt” bürokráták nagy része a háború után az Ipari és Kereskedelmi Minisztériumban kamatoztatta korábbi tapasztalatait”.)

Ami pedig a császárság intézményét illeti, az az amerikaiak számára de jure megszüntetendő elem volt; emiatt de facto szerepe nem változott. Pontosabban, az 1947 májusában életbe lépett új alkotmány minden pontja, így a császárságra vonatkozó is, olyan képlékeny fogalmazású, hogy ezt csak a gyakorlat dönthette el,

változik-e szerepe és milyen irányban? Ezt az egyik közeli szemtanú a következőképpen kommentálta: „az új alkotmány szerint a Császár az állam és a nemzeti szuverenitás jelképe, nem pedig letéteményese, ahogy az a Meidzsi-alkotmány szövegében szerepelt. Jogilag népszuverenitásról van szó, melyet a régi alkotmány a Császárral azonosított. Mindez azonban csak formai változás, számunkra a japán Császár szerepe ugyanaz, mint eddig volt történelmünk során... „,

Az új alkotmány életbe lépése óta éppen ötven év telt el; a császári intézmény szerepe azonban a gyakorlatban alig változott, a japán nemzeti identitás meghatározása nem fejlődött azóta annyit, hogy a császári hatalom pusztán merő hagyománytisztelet, a demokratikus testületek által ellenőrzött rituálé legyen. E probléma teljese félreértésén alapul az a gyakorlati „tudományos” érv, hogy mindez az amerikai megszállás időszakának elszalasztott lehetősége. A nemzeti identitás a japán társadalomban a gazdasági eredmények ellenére ugyanazon meghatározáson alapszik, mint fél évszázaddal korábban; így nem a császárság intézménye, hanem a japán nemzeti identitás önmeghatározása a probléma lényege.

A korábban említett modernizáció vagy hagyományőrzés dilemmája a háború utáni „nulladik” évtől (1945) új formában s új tartalommal merült fel Japánban. Az elveszettnek tűnt nemzeti függetlenség megmaradt, az amerikai megszállás évei pedig a japán bürokratikus irányítás nagy részét érintetlenül hagyták. A modern és hagyományos ellentéte ebben az időszakban szinte minden, a társadalom jövőjét meghatározó területre kiterjedt. Az oktatási rendszertől a sajtószabadság újrafogalmazásáig a „demokrácia” minden területen kulcsfogalommá vált.

Ugyanakkor a szakképzett bürokrácia számára az is világos volt, hogy a gazdaság helyreállítása, a gazdasági függetlenség visszaszerzése nélkül az amerikai „szabadság” fogalma nem több, mint merő utópia. Ami pedig a nemzet sorsát illeti, az a gazdaság jövőjétől s a japán társadalom nemzeti alapú mobilizálásának sikerétől függött a szakapparátus akkori megítélése szerint.

Az ötvenes évek második felétől, vagyis a gazdaság helyreállításával párhuzamosan, a régi nemzetfogalom új, pacifikait mítosza támadt fel, mely ismét a régi ellentmondás most már aktualizált megfogalmazásával volt azonos.

Japán „első osztályú nemzetté válásának célja ugyan gazdasági célkitűzés volt, ez a megfogalmazás azonban sejteti, hogy a gazdasági felzárkózás elválaszthatatlanul összeforrt a japán nemzeti identitás megerősítésével. (Ez a célkitűzés a hatvanas évek elején fogalmazódott meg, a gazdaságpolitika szintjén, melynek középpontjában Japánnak az Amerikai Egyesült Államok fejlettségi szintjének utolérése és meghaladása állt.) Nem véletlen tehát, hogy a japánsággal kapcsolatos vita éppen a hatvanas évek második felében indult el (s tart ma is), azaz akkor, amikor Japán (ismét) elismert tagja lett a világgazdaságnak; OECD-, majd IMF-tag lett. A nemzetközi elismertség ugyanis újra a régi kérdést vetette fel, mert a japán nemzeti identitás újabb és újabb megfogalmazása a nemzeti hagyományok megőrzését, a japánság különlegességének megerősítését jelentette.

Szociálpszichológiai elemzések szerint a – sok szempontból intézményesített – ambivalencia az, amely japán viszonyát a külföldhöz az elmúlt évszázadban alapvetően meghatározta: ez egészen más viszonyt jelent az ázsiai és az ázsián kívüli országok esetében, a japán kifejezés, japán 61 szellem, nyugati technológia” – pontosan fejezi ki e dualitás (társadalompszichológiai tekintetben ambivalencia) lényegét. Bármilyen mértékben modernizálódik is a japán gazdaság és társadalom, a japán „lélek” megőrzése elemi érdeke az országnak.

Nagyon sok példát lehet felsorolni annak illusztrálására, hogy a politikai elit, idesorolva természetesen a szakképzett bürokráciát is, milyen módon „termeli újra” intézményes formában is e sajátos nemzetfogalmat. Nakaszone Jaszuhiró miniszterelnök 1986-ban kifejtette: mivel a japán nem „kevert” nép, mint az amerikai, a japán emberek intellektuális szintje magasabb, mint az amerikaiaké. Hata Cutomu (1994-ben rövid ideig miniszterelnök) 1987-ben, egy nemzetközi sajtótájékoztatón azzal indokolta a japán

kormány importkorlátozó lépését (a marhahús-behozatalról szólva), hogy a japán emésztőrendszer csak a japán marhahúst képes feldolgozni, külföldi eredetűt nem. 1995-ben, a pusztító erejű kóbei földrengés után néhány nappal, a japán külügyminisztérium szóvivője azzal indokolta egy Kaliforniából érkezett önkéntes orvosokból és ápolókból álló csoport hivatalos támogatásának megtagadását, hogy a csoport tagjai nem rendelkeznek japán hatósági engedéllyel. Emiatt nincsenek felhatalmazva arra, hogy japán sérülteket kezeljenek. (...)

S végül egy valóban friss példa, a már idézett Nakaszone volt miniszterelnök cikkéből, aki ma csak „egyszerű” parlamenti képviselő: „A fajok és nemzetek létezésének egyetlen alapja saját értékeik. A mai Japán anyagi tekintetben első osztályú nemzetté vált, lelkileg azonban szegényebb, mint valaha.” „Létünk alapja az a genetikai örökség, mely a már elfeledett múltot át vezet bennünket vissza őseinkhez.” (A cikk „eszmei mondanivalója” az, hogy a japán oktatási rendszer reformja a valódi japán tradíciók szellemében, nem pedig valamiféle amerikai „demokratikus” idea nevében kell hogy történjék. Az eredeti angol szövegben DNA szerepel. (Dezonukleo-aminosav))

因

Állami vagy magán?

1986 novemberében új telekommunikációs magánvállalat kezdte meg működését Japánban, Japan Teleway néven.

A cég azonban az Építésügyi Minisztérium egyik főosztályának kezdeményezésére, az úgynevezett „adminisztratív ajánlások” alapján jött létre. A vállalat ötlete, alaptőkéjének megteremtése, valamint a vállalat tevékenységi köre és a vezető beosztású menedzserek kinevezése egyaránt a minisztériumi főosztály munkája volt. Az előkészületek csaknem két évig tartottak. Az azonban, hogy a cég minisztériumi kezdeményezésre jött létre, formailag „magáncéggént”, a nyilvánosság előtt ma is ismeretlen.

Az első lépés egy „szakértői bizottság” összehívása volt; ez a japán minisztériumok gyakorlatában általános. A szakértők kivétel nélkül támogatták a minisztérium vállalat alapítási szándékát. A következő szakaszban a potenciális beruházók megnyerésére a tárca egyesületet alakított. Az adminisztratív „ajánlás” a japán gazdaság minden cége számára jól ismert kulcskifejezés; nem más, mint a bürokratikus irányítás (ez esetben az Építésügyi Minisztérium) diszkrecionális jogszabályokkal nem rögzített, szóbeli informális „nyomásgyakorló” eszköze. Ezt alkalmazta a tárca főosztálya a magáncég megalakításakor; a beruházó cégeknek kedvezményeket ígért, míg az esetleges „ellenállók” meggyőzéséhez a kedvezmények megtagadása volt a hatékony eszköz.⁶⁵

A tárca főosztálya e cég megalakításával biztosítani akarta saját befolyási területét az akkor már rohamléptekben fejlődő telekommunikáció területén, jóllehet az kezdettől világos volt, hogy ez a terület a politikusok, azaz a választott képviselők számára „görögül van”. A cég technológiai működését az akkor még állami óriáscég, az NTT szakemberei biztosították. Az TT (mely a belföldi telefonhálózat most is egyedüli működtetője, bár ma már magánvállalat), negatív „ajánlással” lett „együttműködő” partner; a minisztérium bizalmasan és szóban közölte a céggel, hogy a már beindított új technológiai

beruházásához nem kapja meg a tárca engedélyét, ha nem „segít” az új cég működésében.

A vállalat részvénytőkéjének s az egyes részvénytulajdonosoknak kijelölése (a részvényhányaddal együtt!) – már nem meglepő – ismét az adminisztratív ajánlások alapján történt; ugyanis tárca a felelőse ennek is.

A vállalatot alapító főosztály jelölte ki a részvényeket megvásárló „magán” vállalatokat, s az általuk megvásárlandó részvény mennyiség nagyságát (valamint az árát is)...

...290 intézmény részvénytulajdonával, 8,3 milliárd jen alaptőkével kezdte meg a cég a működését, s 1990-ben már országos hálózattal működött.

A Japan Teleway feltehetőleg minden jelenkori elemzésben, valamint jövőbeni gazdaságtörténeti tanulmányban magáncéggként szerepel majd. Természetesen semmi „törvénysértő” nem történt. Számunkra azonban e vállalat születése jó példa arra, hogy a magán vagy nem magán, azaz állami, közületi működtetésű intézmények (vállalatok) dimenziói a japán gazdaságban mennyire eltérnek az európai, de még inkább az angolszász fogalmaktól, illetve ezek értelmezésétől.

A Meidzsi-korszak, vagyis a XIX. század utolsó harmada a modernizáció időszak; ekkor a korabeli japán 66 politikusok a „fejlett világ” szinte minden országának tapasztalati közül válogattak. A cél az erős Japán megteremtése volt. Japán, a korabeli hazai szakemberek megfogalmazása szerint, előnyös helyzetben volt, „mert tanulhatott a későnjövők hibáiból”.

Úgy kellett alkalmazni a modernizációhoz szükséges gazdasági és politikai formákat, hogy az segítse az akkori cél megvalósítását: Japán gyors felzárkózását a világgazdasághoz. A korabeli tapasztalatok közül kizárólag a bismarcki Németország gazdaságjogi gyakorlata felelt meg a japán igényeknek, de az is csak részlegesen.

Az európai „magán” – illetve „köz” – kifejezés és társadalmi viszony eredete nem más, mint a római jogból „örökölt” *privi* és *populus*.

Az első a közre nem tartozó ügy, mely a gazdasági és kereskedelmi jogban a tőkés fejlődés során a magántulajdon, a civilszféra, valamint a magánérdek sérthetetlenséget garantálta. A *populus*, vagyis közéleti, szigorúan elhatárolódott a magánszférától, s mindkettő egymás kölcsönös kontrollja mellett működik csaknem két évszázada. Ennek legjobb példája a *lege* és *privi* együttesének jelentése, a *privilegium*.

A japán modernkori fejlődés e két fogalom funkcionális használatához az európaiktól gyökeresen eltérő fejlődése során jutott el. A *si*, valamint a *ko*, azaz a 'magán' és 'köz' japán kifejezései tartalmilag mást fejeznek ki ma is, mint ezek angol fordítása, a *private* és a *public*. A *ko* eredeti jelentése 'a császári udvartartás' (az írásjel kínai olvasata *ójake*). Mai használata minden összetett szóban 'a köz számára hozzáférhető'-t jelent. Ugyanakkor a *ko* modern használata 'állami', 'hivatalos', valamint 'közügy'.

A *si* nem más, mint az egyes szám első személyű személyes névmás, azaz az Én. A *si* jelentése nem egyszerűen más dimenziót fejez ki, hanem ellentétes a „köz” japán megfelelőjével. A „köz” dimenziója Japánban ma is felsőbbrendű a magánhoz képest. Amennyiben elfogadjuk azt az antropológiai állítást, hogy minden társadalmi jelenség megelőzi a jelenség elnevezését, könnyen érthető, hogy miért van a *ko* és *si* között hierarchikus viszony.

Ami pedig ezek angol „megfelelőit” illeti, ezek teljesen félrevezetőek. A vállalatformák mindegyike, mely a *ko*, azaz a „köz” írásjelével kezdődő kategóriába tartozik, az állami autoritás testülete, s ez mint ilyen, minden tekintetben privilegizált a magántulajdonnal (magánérdekkel) szemben. Ez akkor is igaz, ha a világhírű japán óriásvállalatok (*Micui*, *Micubisi*, *Toyota*, *Daiwa*, *Nomura*) mint magáncégek ismertek. (1995 nyarán a *Daiwa*-bank New York-i irodájának 3 milliárd US\$ összeget meghaladó (tizenkét év alatt felhalmozott) sikkasztását a japán iroda vezetője először Tokióban jelentette, majd csak hat héttel később jutott tudomására az

amerikai pénzügyi hatóságoknak a tény, jóllehet a Daiwa az amerikai pénzpiacra működött. A csaknem két hónapig címlapos „sztoriként” szereplő Daiwa-ügy visszatérő motívuma volt (elsősorban az amerikai napilapokban), hogy egy magánbank vajon miért a japán Pénzügyminisztériumnak számolt be először a sikkasztásról, ha egyszer magánbank? A fél éven át újra meg újra visszatérő Daiwa-botrány elemzése pontosan kifejezte az amerikai sajtó tájékozatlanságát a japán cégek tényleges jogait illetően, saját országukban... ebben az időszakban a Magyar Hírlap tokiói tudósítójaként naponta követtem a sajtóban megjelent tudósításokat a nyomozás szakaszairól.)

A helyzet azonban sokkal komolyabb, mint pusztán fordítási, etimológiai probléma, a japán óriáscégek kivétel nélkül, – még a néhány családi tulajdonú is, mint a Honda, vagy a Toyota – belső irányítási rendszere hasonló a minisztériumi osztályok felépítéséhez.

Ezen a látszólag formai elemnél azonban a magánszektor óriáscégeinek, pénzintézeteinek és befektetési társaságainak gazdasági környezetét ma is a gazdasági bürokrácia érdekei határozzák meg; ez ma sem változott, jóllehet a fél évszázaddal korábbi Japánnal összehasonlítva a mai japán ipar teljesítőképessége kétségtelenül világszínvonalú. A gazdasági bürokratikus irányítás azonban partnere az üzleti szférának, s ez az állandó konfliktusokkal, 68 érdekellentéttekkel jellemzett viszony lényege. A „magasabb szempont”, mely a feleket szövetségessé teszi: a nemzetgazdaság érdeke. A cégek működési feltételei ma is minden szférában a minisztériumok döntéseitől függenek. Másfelől a stratégiai szempontból fontosnak tartott cégek működését a tulajdonviszonyoktól függetlenül kezeli az irányító apparátus.

A magánszféra profitorientált működéséhez, hatékonyságának növeléséhez nem szükséges személyi (magán-)érdekeltség, ez ugyanis Japánban csaknem fél évszázada megszűnt; a tulajdonosi és menedzseri vezetés intézményesen kettévált, s ma sincs személyes profitérdek a nagyvállalatok többségénél. Ha van, az más intézményes korlátokkal „kordában” tartható (vagyon- és jövedelemadó, keresztrésztulajdonosi rendszer,

hatósági tőzsdeárfolyamok vagy a hetvenes évek hitelkvóta rendszere a vállalatok között).

A közületi, vagy európai értelmezésben hatósági cégek a japán gazdaságban egyértelműen az állami szféra működési területéhez sorolandók; ami ezeket megkülönbözteti a nem ázsiai gazdaságok formailag hasonló intézményeitől, az kevésbé ismert, a japán hatósági cégek mindegyike tulajdonviszonyait, működési körét, valamint feltételeit (ár, bér) tekintve „rugalmas”. Bármely magánvállalat átalakulhat hatóságivá, s a hatósági cégek akár magáncégekként is működhetnek. Ez a „gumiszabályozás” az, amely lehetővé teszi a magán- és állami szektor állandó egymásrautaltságát, mert a szakképzett bürokratikus irányítás döntéshozói ragaszkodnak a gazdaság irányításához és kontrolljához. Kézivezérlés helyett közületi szektor működik, mert ez hatékonyan érvényesít szükség esetén piaci szempontokat is. E vállalatok, melyeknek száma hétezer körül van, nem „public” jellegűek, mert semmiféle publikus ellenőrzés nincs velük kapcsolatban.

A fogalmak egyértelmű használata elengedhetetlen ahhoz, hogy felmérjük a közületi szféra súlyát, és így a bürokratikus szakapparátus jelenlétét minden gazdasági és társadalmi tevékenységben. A közületi társaságok tehát a fentiek szerint az irányító bürokratikus apparátus „meghosszabbításai”. Felosztásuk és tipizálásuk sokféle, s ezek közül azt választottam, mely a leginkább áttekinthető. (A felosztások részben az ezen cégek működését szabályozó rendeletek, részben pedig tevékenységi körük alapján különböznek.)

A magyar nevek mellett zárójelben a japán elnevezés szerepel. A felosztás japán szerzőé, s munkája megjelenése óta törvényes változás e cégek működési körét illetően nem történt.

a) Közszolgáltatásokat ellátó társaság (kosa). Ez a cégtípus az, amely csaknem azonos a felügyeletét ellátó tárca egyik osztályának szervezeti és működési rendjével. Tevékenységi köre monopolizált, tulajdonosa az illetékes tárca, költségvetését a parlament

engedélyezi, minden változtatáshoz a tárca felelős miniszterének hozzájárulása szükséges. (Ebbe a kategóriába tartozott formai privatizációjáig a már említett NTT-Nippon Densin Denwa Kosa, vagy a japán államvasutak; JR, Nhon Kokuju Tecudó).

b) Építkezési és fejlesztési társaság (kódan). Tevékenységi köre, alapítása, akciói az előző kategóriával azonos módon, tárcaengedélyhez kötöttek; tevékenységi körük nem monopolizált, csak kínálati áraik. (A japán építkezéssel kapcsolatos beruházások piaca jelenleg a legnagyobb a világon, a piac azonban nagyrészt ma is zárt az úgynevezett dango-szisztéma miatt. Ennek lényege, hogy az egyes beruházások nyilvános meghirdetése előtt a kivitelező már kiválasztott, az ajánlati ár ugyanis a pályázatot kiíró tárca és a kivitelező között kartellizált, mely alá a belföldiek közül senki nem mehet. Az építkezések, a politikai rendszer, valamint a jakuzaszervezetek közötti kapcsolatáról.)

c) Cél-társulat/project (dzsigjódan). E cégek többsége szociális és gazdasági tevékenységre jött létre, kormányzati tulajdon, és méretei sokkal kisebbek, mint az előző két kategóriába tartozók.

d) Pénzügy- és kölcsöntársulás (kóko). A közületi hitelintézetek alapvető feladata a hitelnyújtás, többnyire költségvetésből támogatott kedvezményes kamatfeltételek mellett. Teljes egészében tárcatulajdonjoga van azonban kötvénykibocsátásra. Amennyiben többletbevétel ér el, azt automatikusan be kell fizetnie a költségvetésbe. (10 állami hitelintézet működik ma Japánban.)

e) Speciális közületi bankok. Ide két óriásbank tartozik, a Japán Fejlesztési Bank és a Japán Export-import Bank (Nippon Kaihacu Ginko, Nippon Júsucunyu Ginko/). Teljes egészében kormányzati tulajdonú, export-import ügyletek, vállalati nagyberuházások, valamint vállalatfelszámolások finanszírozására specializálódott két pénzügyintézet. Mindkettő aktív lebonyolítója és finanszírozója az úgynevezett ODA (Overseas Development Aid) programnak, amely csaknem két évtizede növekvő mértékben segíti a japán cégeket olcsó nyersanyagforrások, munkaerő, valamint hosszú

távú exportpiacok biztosításában, elsősorban az elmaradott országokban.

f) Egyéb közületi társaságok, alapok (kikin). Például ide tartozik a külügyminisztérium által alapított Japán Alapítvány, egyesülések (kjóikai), valamint intézetek (kenkjúsó). A legnagyobbak a japán közszolgálati tévéadó, az NHK, a Japán Atomenergiái Kutatóintézet, valamint a Japán Lóverseny Egyesület. Mindegyik céget külön rendelet szabályoz. A Shóko Kumiai Csuó Ginkó és a Norin Csuó Ginkó kereskedelmi és mezőgazdasági hitelszövetkezetek, melyek letét-kölcsönügyletekkel foglalkozó kikin-ek. Az utolsó kategóriába azok a cégek tartoznak, amelyek részvénytársasági formában működnek, de alapításuk, tőkéjük, áraik és bérrendszerük egyaránt a profiljukat felügyelő tárca hatásköre. Létrehozásuk alapja a jogszabály szerint az, hogy a kormányzati szervek minden olyan területen, ahol a „magántőke” nem vesz részt, alapíthassanak egy közületi céget, hiszen bármikor szükség lehet egy közületi cég működésére az adott területen.

	Közületi társaságok	
Nemzeti	Számuk 112	Alkalmazott (ezer) 919,7
Közületi	98	879,5
Szolgáltató	3	781,4
Építési	16	33,6
Projectkivitelező	20	21,1
Hitel	10	9,5
Speciális	2	1,5

Külföldi	47	32,3
Speciális betéti	2	9,1
Speciális (2)	12	31,2
Helyi	6926	310,3
Összes	7038	1,230

Forrás: Haitani: i. m. 62. oldal.

A fenti felsorolás, valamint a táblázatban összefoglalt adatok egyaránt tanúsítják, hogy a közcélú, közületi cégek túlnyomó többségének működése semmiféle kapcsolatban sincs a „publikummal”. A több mint egymillió foglalkoztatottat eltartó szektor egésze rendkívül fontos, gazdasági vagy szociális formában működő, összekötő csatorna a magánszektor, valamint a bürokratikus államapparátus között. (Feltehetően ezért nevezte Japán egyik legnagyobb példányszámú gazdasági hetilapja a közületi társaságokat kihalásra ítélt „dinoszauruszoknak” Nikkei Bizniszu. 1997. február 17.)

A fenti közületi vállalatkategóriák mindegyike meglehetősen rugalmas; a tevékenységi körtől a vállalat tényleges hatásköréig az alapító szervezet, vagyis a minisztériumi apparátus mindenkori helyzetértékelésétől függ, milyen vállalat jön létre, vagy szűnik meg, s az érinti-e akár az adófizető állampolgárt, akár a vállalatok vagy pénzüzetek körét?

A fejezet bevezető esete, a Japan Teleway példája azt próbálta illusztrálni, hogy egy magánvállalat létrejötte éppúgy a bürokratikus apparátus hatásköre lehet, mint egy közületi cég megszűnése. Az általánosítás alapja azonban igen ingatag; írott rendelet vagy szabály az egyes tárcák működési körére ugyanis nincs (ha van, az nem publikus). Az egyes minisztériumi főosztályok „diszkrecionális

hatásköre” gyakorlatilag ellenőrizetlen, mert a választott képviselők mindegyike szakmailag a szakapparátus támogatásától függ, s nem pedig fordítva.

A következő fejezetekben más és más szempontból egyetlen kérdésre, a címben ígértre keresünk választ; mi a mai japán gazdaságban és társadalomban a siker ára? Milyen eszközökkel lehet megvalósítani néhány évtized alatt a kitűzött célt: „első osztályú nemzetté válni”? Miért fontos ez a cél, s kiknek? Milyen eszközök állnak rendelkezésére egy ázsiai szigetországnak arra, hogy vezető élvonalbeli gazdasággá váljék, s e célt a lehető legkisebb társadalmi konfliktus mellett valósítsa meg?

A válasz nyilvánvalóan nem pusztán e kötet fejezeteiben található. Az azonban szinte bizonyos, hogy a japán gazdaság sikereinek ára elgondolkodtató; kétséges, hogy a döntően gazdasági sikerekre orientált jövőkép hosszú távon működőképes-e? (Ez korántsem azonos a japán gazdaságpolitika kritikájával; ellenkezőleg.) A szigetország eddig megtett útja bizonyítja, kivitelezhető a gazdasági siker, elérhető hosszú távon is a munkanélküliség alacsony szinten tartása, ez azonban számos látható, s még több láthatatlan következménnyel jár.

A japán gazdasági siker jellemzője az állam hatékony jelenléte az iskolarendszertől a munkahely- és párválasztás meghatározó döntésein keresztül, egészen a lakóhelyi közösség életének ellenőrzéséig.

A japán „modell” – amennyiben létezik ilyen – látszólag biztos logikát s alapelveket tesz ingatagga, sőt érvénytelenné.

Az egyik ilyen, az államról vallott európai, illetve angolszász felfogások mindegyike. A másik, ezzel összefüggő, a piac működésének „mindenhatósága”, amely egyes neoklasszikus közgazdasági elméletek szerzői szerint a mindent automatikusan megoldó panacea. Közismert 1989 óta az „átmenetgazdaság” története a volt szocialista országok mindegyikében. Ismerve a kelet-ázsiai gazdaságok sikeres modernizációját, s a nem egy közép-

európai országban lassan egy évtizede tartó „átmenet” gyötrelmes, társadalmi tekintetben visszafordíthatatlan kárait és veszteségeit, a kérdés elkerülhetetlen; mi a piaci racionalitás társadalmi ára, s van-e bármiféle garancia arra, hogy valóban a piaci racionalitás alapján viselkednek a gazdaság szereplői?

A fenti kérdés nyilvánvalóan a legkevésbé sem népszerű; a piac mindenhatóságába vetett hit ugyanis megingathatatlan; bizonyos tekintetben napjaink egyik korszerű vallási irányzata. Japán arra példa, hogy minden látszólag sikeres elmélet kipróbálása a legnagyobb kockázattal jár, ha a társadalom egésze a tét. Nincs ideális piacgazdaság, de még csak sikeresen működő piaci racionalitás sem, ha ennek nincsenek intézményes garanciái. S ez sem elegendő ahhoz, hogy a gazdaság szereplői racionálisan, azaz a piaci logika alapján cselekedjenek. Azaz: a piaci racionalitás negatív következményeit az intézmények, szabályok, kényszerek, vagy kényszerek lehetősége mellett minimális szintre kell korlátozni; Japán nem engedheti meg magának az utólagos korrekció luxusát, mert ennek kárai helyrehozhatatlanok.

A világ ma már vezető gazdasága a kilencvenes évek második felében sem mond le a bürokratikus intézmények mindent és mindenkit „orientáló” jelenlétéről. Ha ezt mégis, külső nyomásra megteszi, az eredmény a korábbinál kiterjedtebb állami kontroll.

A könyv alapkérdése: kik és milyen módon „fizetik” e siker árát? A következő fejezetek mindegyike a siker néhány fontos, de nem feltétlenül ismert „titkát” elemzi. 74 Japán (valamint Dél-Korea, Taivan és Szingapúr) mindeddig nem az amerikai vagy nyugat-európai politikai demokráciák eszköztárával vált nemzetközileg elismert gazdasággá. Ez pedig tudatos döntés eredménye; a „klasszikus” politikai demokrácia helyett a gazdasági demokrácia biztosítja valószínűleg még hosszú ideig Kelet-Ázsia fejlődését.

天

Mennyei küldöttek (amakudari) – a vállalati és kormányzati intézmények viszonya

Az amakudari eredeti jelentése „égi küldött”, s először a második világháborút követő helyreállítási időszakban alkalmazta az állami irányítás, saját alkalmazottainak a magánszektorban való „elhelyezése” érdekében. A kilencvenes évekre az amakudari alkalmazása általánossá vált, s jelenleg is meghatározó sajátossága az állami szektor és a „magáncégek” együttműködésének.

A fejezet az amakudari motívumait és hatásmechanizmusát elemzi; célja tehát az, hogy a magánszektor és az állami irányítószervek egy, a többi tőkés gazdaságtól eltérő kapcsolatát mutassa be. Ez a kapcsolat sokkal inkább a kölcsönös függőséggel és egymásrautaltsággal jellemezhető, mint az állam és a magánszektor hagyományos ellentétével.

Alkalmazkodás és alkalmazás

Az első és legfontosabb teendő annak tisztázása, milyen fogalmak léteznek a Japánon kívüli világban, amelyeket Japán átvett, de tartalmuk egészen más, mint amit a fogalomjelez?

Hogy ez mennyire fontos, arra a legegyszerűbb példa a múlt századi (1867) nyitással Japánban bekövetkezett kényszerhelyzet, s ennek következményei. Japán XIX. századi gyors felzárkózása a fejlett világhoz két, e tanulmány szempontjából fontos feltétel mellett zajlott le. Az egyik a külső nyomás (amerikai hajónaszád megjelenése Yokohamában, a japán határok megnyitásának követelése), a másik az ennek következtében az akkori hatalmi csoport azonnali önvédelmi nemzetépítő intézkedéseinek sorozata.

A modern nemzetállam létrehozása, az egységes oktatás, az infrastruktúrának a megváltozott körülményekhez illeszkedő

fejlesztése a korabeli világ tapasztalatainak gyors elsajátítását és adaptációját igényelte. (Erre korábban két és fél évszázadon át csak korlátozott lehetőség volt, a határok lezárása s a külkereskedelmi tevékenység betiltása miatt.)

A japán oktatási rendszer emiatt éppúgy a XIX. század utolsó harmadának főként európai tapasztalatainak elemeiből „állt össze”, mint a bankrendszer vagy a postai szolgálatok modernizált formái. Minderre azonban úgy került sor, hogy a külföldi ismereteket a belföldi, vagyis a korabeli politikai hatalom célkitűzéseire és elképzeléseire igazították.

Így arra a kérdésre, milyen típusú közgazdasági elmélet illik leginkább a japán felzárkózás és utolérés múlt századi tudatos törekvéseire, hasznosabb Friedrich List munkásságának ismerete, mint Adam Smithé, illetve követőié.

A „láthatatlan kéz” vagy az ideális szabadverseny fogalmai, mint az a gazdaságtörténetből ismert, rendkívüli módon illettek a XVIII-XIX. századi európai fejlett gazdaságok működésének utólagos elméleti általánosításához. Nem tudott azonban sem a korabeli Németország, sem pedig az Osztrák-Magyar Monarchia hű követője lenni egy olyan elmélet alkalmazásának, mely saját gazdasági felzárkózásának esélyeit csak tovább rontotta volna. Nem így Friedrich List rendszere, melynek középpontjában az 80 általános (értsd kozmopolita, azaz világ-) gazdaság és a nemzetgazdaság megkülönböztetése áll. Szerinte a nemzetgazdaságtan az a tudomány, amely bizonyos körülmények között bizonyos országban a jólét elérését szolgálja, és semmi sem szól amellett, hogy ez minden országban azonos körülmények között, azonos módon menjen végbe, ellenkezőleg.

Vagyis a listi elmélet a felzárkózás dilemmájával küszködő Németországnak éppen olyan hasznos „útmutató” volt, mint Japánnak. Ez pontosan arról szólt, hogyan vállal aktív szerepet az állami intézményrendszer, elsősorban a szakképzett bürokrácia a gazdasági „nyitás” vagy „felzárkózás” (take-off) periódusában.

Japán a felzárkózás döntő időszakában, az első világháború kitöréséig minden módszerrel élt, melyet a korabeli későnjövők alkalmaztak; a jogi, az intézményi és az állami beruházások szabályozása terén egyaránt. Egyetlen markáns különbség volt azonban (tárgyunk szempontjából) már abban a periódusban is a külföldről átvett tapasztalatok, valamint az alkalmazott végeredmény között: bármilyen gazdasági tevékenységről volt is szó, alapvetően állami felügyelet, sálami kontroll mellett zajlott. (Erre az egyik legjobb példa a postatakarékpénztári rendszer létrehozása a múlt században, mely Japánban eredetileg a Belügyminisztérium kezdeményezésére jött létre.)

A korabeli statisztikai adatok alapján Japán természetesen a későnjövő felzárkózó országok csoportjába tartozott. Vannak azonban a japán gazdasági fejlődésnek már ekkor olyan sajátosságai, melyek statisztikai adatokon keresztül nem tükröződnek. Ezek közül az egyik a gazdasági fejlesztés nemzeti jellege és hangsúlya, a másik pedig az állami szakképzett bürokrácia és az (ekkor nagyrészt családi tulajdonú) magántőke egyértelmű érdekszövetsége. A századvégre kelet-ázsiai viszonyok között már erős magáncégek, mint a Micui vagy a Micubisi, egyetlen időszakban sem maradhattak állami kontroll nélkül.

Ugyanezen erős érdekszövetség másik sajátossága, s ez már mai japán sajátosság, hogy a közérdek mindig megelőzte a magánérdeket, s ez döntően az ország konfuciánus hagyományából eredt.

Alkalmazkodó alkalmazás

„Mindennek meg kell változnia ahhoz, hogy minden a régiben maradhasson.” Ezt a mondatot ugyan Lampedusa A párdúc című klasszikus kisregényében mondhatja az olasz függetlenségi mozgalom idején a bölcs (és konzervatív) gróffal fiatal, a harcba meggondolatlanul s lelkesen induló unokájának, de az idézet talán pontosan adja vissza mindazt, ami a háború után Japánnal s Japánban történt.

A gazdasági viszonyok szempontjából, elsősorban a tulajdonviszonyok miatt, Japán 1945 végén az egyik legszélsőségesebb társadalom képét mutatta.

A gazdaság csúcsán hatvan család tulajdonában működött a japán nehézipar, bányászat kétharmada, az ipar fele, a kereskedelem hatvan százaléka és a pénzügyi szektor kilencven százaléka. A gazdaság egésze a közepesen fejlett kategóriába tartozott, a harmincas évektől azonban a területi expanzió nyomán jelentős technológiai és infrastrukturális fejlesztések zajlottak le. (A háború évei alatt japán az embargó ellenére, jelentős mértékben fejlesztette egész ipari struktúráját, elsősorban az anektált területek olcsó nyersanyagforrásainak köszönhetően.)

A háború utolsó két évében viszont, a hadigazdaság logikáját követve, Japán sem kerülte el a gazdasági hanyatlást, majd 1944-45-ben a teljes összeomlást.

Japán először veszített egy háborúban, s az atombombatámadás, valamint az amerikai megszállás egyaránt társadalmi benuatlással fenyegetett. A megszállás évei ismét a külső fenyegetettség pszichózisát váltotta ki, akárcsak az ország múlt századi megnyitásokor.

A megszálló hatóságok – éppen Japán háborús szerepe miatt – feloszlatták az összes családi tulajdonú óriásvállalatot, ezek háborús aktivitása és szélsőségesen monopolizált pozícióik ugyanis ellentmondottak az amerikai demokrácia alapelveinek. Ezzel egyidejűleg feloszlattak minden olyan minisztériumot és állami intézményt, amelyet ismét az amerikai koncepciót idézve, a háború elindításáért és folytatásáért felelt.

A feloszlalt minisztériumok alkalmazottainak egy része természetesen polgári alkalmazott volt, s szakképzett bürokrataként vesztette el állását. Paradox volt a megoldás; a több ezer magas képzettségű bürokrata elhelyezésére két teljesen új funkciókkal megbízott gazdasági minisztériumban került sor, e két tárca az Ipari és Kereskedelmi, valamint az Építőipari Minisztérium volt. A

megszállás évei alatt tehát furcsa hatalmi átrendeződés történt; megszűnt a háborús évek militáns, bürokratikus hatalmi központja, s ezzel egy időben az összes monopolcég, amely családi tulajdonban volt. Létrejött azonban a gazdaságirányítás bürokratikus központja, amely meghatározó szerepet játszott, s játszik ma is a japán gazdaság irányításában. A felszámolt, családi tulajdonban volt cégek helyébe az amerikai megszállás után újabb, az eltűnt nagycégek helyébe pedig lényegesen erősebb, piaci befolyásukat és a kormányzati kapcsolataikat tekintve sokkal erősebb cégek léptek. (Japán nevük keirecu.)

A gazdaság utóbbi fél évszázadban elért sikerei döntően a magánszektor és az állami szakképzett bürokrácia sajátos integráltságának köszönhetőek. Ennek az érdekegyeztetésnek egyik legfontosabb alapja ideológiai természetű.

Nemzet, állam, nemzetállam

Japán, elsősorban történelmi fejlődése következtében, sajátos államformát és kormányzati formát alkalmazott a múlt századi nyitás óta. Számunkra azonban a legfontosabb az a tény, hogy az európai kormányzási formák, alkotmányok és pártrendszerek tanulmányozása, majd módosított adaptációja a mindenkor hatalmi csoportok érdekeinek megfelelően történt, s a társadalmi (civil) támogatottság is az állami mozgósítás eredménye volt. A modernizáció, a gazdaság felzárkózása semmiképp sem párosult a társadalom saját kezdeményezésű akcióival. Az állam, s annak intézményei, parlament, pártok, sőt a jogrendszer egésze is egyformán felülről, sőt kívülről származott, így a hatalom és a társadalom nem került közelebb egymáshoz. Az állam intézményei, ideértve a császárság intézményét is, a Meidzsi-korszak óta egyetlen *raison d'état*-tal hajtották végre a modernizáció minden szakaszát, ez pedig a nemzetállam intézményesített ideológiája.

A nemzetállam ideológiájának minden egyes eleme a magasan szakképzett helyi és központi bürokrácia tevékenysége nyomán racionális formában intézményesített, s meghatározza az állampolgár életét.

Oktatás versus tréning

A nagyvállalatok elemzése azonban a japán gazdaságban teljes homályban marad az oktatási rendszer funkcióinak ismerete nélkül. Az oktatási fejezetben már szó volt arról, hogy az úgynevezett felsőoktatási intézmények közül mindössze néhány a különleges elitképző, túlnyomó többségük azonban a gazdaság extenzív növekedési periódusában a vállalatok állandó munkaerőhiányának pótlására szolgált.

A japán oktatási rendszer sikerei ma is a japán gazdasággracionális, magas szinten bürokratizált igényeit szolgálják, s semmiféle általánosítható „mintaértékük” nincs, önmagában véve.

Az oktatás alapelvei nagyrészt szocializáló célúak; az alapoktatási rendszer egésze – 6-tól 18 éves korig – nem tesz mást, mint a bevésendő tananyaggal azonos súlyú alapelveket rutinizáltat az iskolás korúakkal.

Ezek közül a legfontosabbak: az anyanyelv társadalmi hierarchiákat (nem, kor, pozíció) tudatosan érvényesítő használata; a japán nemzetállam mitizált steril tudata (konfliktusmentes, békés, gazdaságilag virágzó), valamint a jövőbeni társadalmi helyzetek rituális ismerete: ünnepségek, ajándékozás, meghajlás, iskolainduló ismerete stb. Az intézmények túlnyomó többsége ugyanis nem ad sem szakmai, sem technikai tudást – ebben az amerikai college-undergraduate szisztéma formai elemeit vette át a japán felsőfokú oktatási rendszer. A végzettség formailag fontos az elhelyezkedéshez, kivéve, ha a fiatal az öt elitképző valamelyikén szerezte okmányát. Az intézmény státusa ugyanúgy meghatározó a továbbhaladásban, mint a társadalom státusszemlélete, mely közvetlenül a japán nyelv használatában érhető tetten

A felsőfokú képzést tanúsító diploma belépésre jogosít a nagy- és közepes méretű cégek munkaerőpiacára, amely a tényleges szakmai tréning ingyenes szolgáltatója az újonnan belépőknek.

A kisméretű, 30-50 főt foglalkoztató üzemek éppúgy „betanítanak”, mint a nagy óriáscégek (a különbségek természetesen nem pusztán mennyiségiak a kis- és nagyvállalatok között).

A nagyvállalatoknál foglalkoztatottak a jelenlegi munkaerőállomány mindössze harminc százalékát teszik ki, az aktív (ipari) munkaerő kétharmada nem a nagyvállalatoknál dolgozik. Így minden további elemzés, amely a nagyvállalatokat érinti, azzal a megszorítással érvényes, hogy jelenleg a japán gazdaság munkavállalóinak többsége a nagyvállalatok megrendelésére, de kisüzemi formában tevékenykedik.

Mégis, a nagyvállalatok, a nagybankok, valamint a nagy kereskedőházak határozzák meg az oktatási rendszer utolsó szakaszának szintjét is. Nem amiatt (ahogyan az Amerikai Egyesült Államokban általános), mert az óriáscégek (Toyota, Micubisi, Micui stb.) rendszeresen támogatják a felsőoktatási intézményeket (kutatások, technikai lízingek, ösztöndíjak), hanem azért, mert Japánban a politikai és gazdasági elit érdekközössége, hatalmi és személyi összefonódása fél évszázada újra kiépült, s meghatározója lett az üzleti, nemzetgazdasági, valamint stratégiai döntéseknek, így az oktatási rendszer alapelemeinek is.

Az elit és befolyása

Mielőtt a japán gazdaság politikai és gazdasági (pénzügyi) elitjének ismertetésére sor kerül, egy rövid kitérő. A magyar nyelv „elit” ’jöveényszavához, különösen a mai szociális problémák miatt nem kevés negatív előítélet társul. A japán társadalomban, legalábbis a múlt század modernizációs folyamatainak elindításakor az elit feladatai és küldetése világos volt: a virágzó gazdaság, az erős önvédelemre képes Japán megteremtése. A mai elitcsoportok feladatai éppígy világosak, küldetésük azonban korántsem. (Erre az egyik legjobb példa az utóbbi években „elszaporodó” gazdasági korrupciók sorozata, melyek többsége a minisztériumi apparátus tagjainak etikusságát kérdőjelezi meg. Megítélésem szerint ez az egyik jele az apparátus perspektíva nélküli szemléletének.)

A japán politikai elit, a gazdaságit is ideértve, az utóbbi fél évszázadban nem vagyoni, hanem státusalapon őrizte meg elitpozícióját. Japánban pusztán vagyoni („újjgazdag”) alapon ma sem lehet bekerülni az elit tagjai közé.

Ennek egyrészt történelmi háttere van: a második világháború után, a régi gazdasági elit nagy része elvesztette vagyonát és elit-státusát is. Az új elit megjelenése a megreformált Japánban kezdődött el az ötvenes években, aminek következtében az elitcsoportok szélsőséges gazdasági vagy politikai dominanciája nem létezik, mert nem létezik óriáscég (néhány kivételtől eltekintve) magán- vagy családi tulajdonban. (Ahol ez létezik, van erre is példa, ott a cég egyedüli vagy családi tulajdonlása nem elegendő az elitkörbe való bekerüléshez.)

A gazdasági és pénzügyi elit „egymás foglya”, azaz az egyes óriáscégek, bankok, biztosítóintézetek, kereskedőházak részvénytőkéje szétterített más cégek között, ugyanakkor egy cég más cégek részvénytőkéjének egy részét tartja tárcájában. (Ezt nevezi a szakirodalom keresztrészvénytulajdonosi szisztémának.)

A kölcsönösségnek van még egy sajátossága: az egymás tulajdonát képező részvénycsomag a legritkább esetben kerül külső félnek eladásra; külső félen a keresztrészvénytulajdoni körbe nem tartozók értendők. (Nem tartozik a tárgyhoz, de nagyon fontos sajátosság emiatt az is, hogy a részvénytőzsde működése, funkciói más igényeket teljesítenek, mint New Yorkban, Londonban vagy Hongkongban.) Ezek az egymást blokkoló részvénytulajdoncsomagok nem pusztán formai jegyei a nagy japán pénzügyi és gazdasági konglomerátumoknak; e paketteket külföldi intézmények vagy magánszemélyek nem vásárolhatják meg.

Ugyanakkor a keresztrészvénytulajdonok tényleges piaci, beszerzési és gyártási ellenőrző hálózatokat alkotnak a nagyvállalati szektorban. Úgy képzelhető el ez a hálózat a legkönnyebben, mint a csapatmozgásokat dombtetőről figyelő és irányító

hadseregparancsnok, aki biztonságos fedezékben dönt. E tábornok, a vezérkari tisztekkel együtt, a japán szakképzett bürokrácia.

A szakképzett bürokrácia Max Weber alapmunkáinak első megjelenése óta a világon mindenütt a modern, racionalizált államszervezet meglétével szinonim fogalom.

Kelet-Ázsiában azonban a kínai szakképzett bürokrácia megjelenése sokkal korábbi, mint annak európai első kísérlete. (Ázsiában először Kínában vezették be a szakképzett bürokrácia felvételi vizsgáit a XVI. századi Ming-dinasztia uralkodói vezették be. a japán bürokratikus válogatás alapelveit Japán is Kínától vette át.) Bár Japán korántsem rendelkezett korai szakképzett bürokráciával, annak kiépítése csak a Meidzsi-korszak nyitása után indult meg, s a szigetország elit-bürokráciájának léte gyakorlatilag a lényegi elemeket tekintve változatlan módon folyik a mai Japánban is.

A legfontosabb minisztériumok, gazdasági érdekképviselői szervek, nagybankok, óriáscégek vezetői, felsővezetői, valamint az ország vezető politikusai és helyi kormányzati embereinek többsége egyaránt három egyetem két karáról kerültek s kerülnek ki ma is. Ahhoz, hogy e tény jelentőségét felmérjük, bármilyen más fejlett ország statisztikáját elővehetjük: sehol másutt ez a kohézió és folytonosságon alapuló elitrekrutáció nincsen, nem volt, s Japánon kívül valószínűleg nem is működne.

Az a meglepő tény, hogy a minisztériumok szakképzett apparátusa ugyanazon egyetemeken ugyanazon karairól kerül ki, párhuzamosan az üzleti elit azonos korosztályával, az eddigi összehasonlító gazdasági leírásokból teljesen hiányzó elem: így nem mulasztható el az ebből eredő következmények újragondolása sem.

Az „elitképző” öt egyetemből egyetlen egy intézmény az, amely a minisztériumok legfontosabbjainak utánpótlását adja: 1600 minisztériumi osztályvezetőből 1001 végzett ugyanazon az egyetemen s ugyanazon a karon. Ez az egyetem az alapításkor Tokiói Császári Egyetem, majd 1945 után egyszerűen csak Tokiói Egyetemnek nevezett, japán nevéből rövidítve TÓDAJ-ként ismert

elitképző felsőoktatási intézmény egyetlen kara, a Jogi Kar. Ezen egyetem elvégzése után a Külügyminisztérium új alkalmazottainak, a Pénzügyminisztériumban 80-90 százaléka, míg az Igazság- és Belügyminisztérium apparátusának kétharmada, 65 százaléka innen kerül ki.

Azt talán nem is szükséges említem, hogy mind a Tódaj felvételi vizsgája, mind pedig a minisztériumi felvételi vizsgák ma a világ legnehezebb felvételi próbatételei.

Ami pedig az elit meritokratikus alapú (örökletes) jellegét illeti, ismét fontos sajátosság, hogy kerüljön bármely régi elitcsalád tagja a felvételre, ott maximálisan kell szerepelnie a felvételi vizsgákon, s családi háttere csak ezután lesz fontos.

Arról tehát szó sem lehet, hogy pusztán nevével bárki sikert arasson, próbatétel nélkül. Az is természetes azonban, hogy az elit köreinek anyagi, információs és kulturális „tőkéje” más lehetőséget biztosít az egyetemi felvételi előtti években a fiatal számára, mint az ezzel nem rendelkező (s most az ország területi különbségeiről, illetve a vidéki és városi iskolalehetőségek terheiről még nem is tettünk említést).

Az ötvenes és hatvanas években a társadalmi mobilizáció lehetőségei a nyolcvanas évekhez viszonyítva szinte „korlátlanok” voltak. A kilencvenes évekre a társadalmi mobilizáció csatornáit „megmerevedtek”, s emiatt az öt elitképző hallgatóinak túlnyomó többsége az elitcsaládok gyermeke.

Az elit tagjai közé az elitképzőkön, valamint a családi elitpozíció öröklésén kívül még egy módon lehet bekerülni; ez pedig a beházasodás. Gyakori az üzleti és bürokratikus, valamint politikai elit családjainál, hogy nincs fiúgyermek, aki a család nevét és státusát megfelelő szinten továbbvinné; ez esetben külső tag is lehet az elitkörből kívülről jött; a gyakoribb azonban az, hogy az elitkörök házassági tradíciói az elitkörön belül maradnak. (Az elitkörök egymással kötött házasságait a japán nyelv keibacu-nak nevezi. Az elitkörök házassági szokásaira lásd Kerbo-McKinstry munkáját.)

A fentiek hiteles bizonyítéka az a felsorolás, mely szerint 1945 és 1993 között Japán tizenkilenc miniszterelnökéből kilenc végzett a Tódaj Jogi karán. Japán tíz vezető bankjának, öt legnagyobb kereskedőházának, öt óriás elektronikai cégének, valamint öt legnagyobb autógyárának felsővezetői (a Top-3) hatvan százalékos arányban ugyanarról az elit-egyetemről, a Tódajról kerültek jelenlegi posztjukra.

A helyi kormányzati intézmények (prefektúrák), valamint a japán üzleti érdekszervezetek teljes vezérkarának több mint fele ugyancsak az elitképző tokiói egyetemen végzett.

A szakképzett minisztériumi elit

Hasonlóan az üzleti és politikai elit utánpótlásához, a minisztériumok alkalmazottai is az elitképző egyetemek valamelyikéről kerülnek ki; minisztériumi karrier esetén azonban újabb nagyon nehéz felvételi várja az ambiciózus fiatal. (A minisztériumok felvételi vizsgasorozatának utolsó fázisa szóbeli, s így ez az egyik ritka alkalom, amikor a jelölt szóban is kifejezheti magát, a csaknem tizenhat évi, kizárólag írásbeli számonkérés után. a japán bürokratikus szakapparátus elemzésére lásd: B. C Koh: Japan 's Administrative Elite. University of California Press. 1989.) Mindegyik minisztérium négy, a jövőbeni előre-léptetést meghatározó kategóriába felvételiztél, természetesen minden kategória egymástól különböző felvételi vizsgakövetelményeket támaszt. Az úgynevezett I. kategóriások a bürokratikus elit igazi elitje.

Az összes, négy kategóriába kerülő, sikeres felvételi vizsgával rendelkező minisztériumi fiatal (minden minisztériumban) a belépés után három éven át úgynevezett szakmai tréningen vesz részt. Az első év: általános oktatás, a második év helyi kormányzati szervnél végzett munka, míg a harmadik év egy másik tárcájánál folytatott vagy egyetemi munka (esetleg külföldi tapasztalatcsere).

A minisztériumi szakképzett apparátus tehát magas kvalifikáltsággal, s a minisztériumok tevékenységének különös, más országokkal aligha összehasonlítható súlya miatt, ez a felsőszintű bürokrácia a

hatalmi elit egyik legnagyobb befolyású csoportja. A helyi kormányzati szervek 90 alkalmazottai viszont a minisztériumi alkalmazottak tréningjén vesznek részt, s így szerzik meg a pozíció betöltéséhez szükséges ismereteket.

A bürokratikus apparátus helyi és központi alkalmazottai ily módon egységes értékrenddel, világos követelményrendszerrel, s azonos típusú képzési háttérrel rendelkeznek.

A bürokrácia és az amakudari

A szakképzett bürokrácia tagjává lenni a japán társadalomban nem a jövedelem miatt vonzó. A minisztériumi fizetések (a legmagasabb pozíciót elérőké is) messze elmarad az üzleti szektor jövedelmeitől. Az ipari elitcsoport és a minisztériumi elit évi jövedelemarányai:

	Ipari elit	Minisztériumi
Évi 160.000 USD feletti	43%	0%
80-160 ezer USD	34%	7%
48-79 ezer USD	14%	70%
48 ezer USD alatti	9%	23%

(Mivel a fenti táblázat adatai átlagos jövedelmek, s 10 évvel korábbiak, ma ezek 5-6 százalékponttal magasabbak. Ez azonban az arányokon, így a különbségeken sem változtat.)

Miért olyan vonzó mégis a minisztériumi karrier? Az első és legfontosabb ok a státusz, s annak társadalmi presztízse.

A magas presztízsz mögött részben tradicionális elemek, részben az az általános meggyőződés áll, hogy a bürokratikus irányító apparátus

tagjai szakmájuk legjobbjai, munkájukat pedig részrehajlás, feddhetetlen etikai elvek s kétségtelen hatalmi befolyás irányítja.

Ami a közvélekedést illeti, ez inkább hit, mint tényleges ismereteken alapuló informáltság; a minisztériumok alkalmazottai, valamint a tárca élén álló vezetők, mint a fentiekből kiderült, az egyetem(ek)re bekerülés után mérettetnek meg. Pozícióik elfoglalása, előléptetésük és felmentésük egyaránt a tárcán belüli ügy. A minisztériumi alkalmazottak és a miniszterek semmiféle, a parlamentnek vagy más politikai választott testület tagjainak nem számoltathatók be tevékenységükről, ez csak bűncselekmény gyanúja esetén kötelező, de akkor sincs szankcionáló ereje. (A minisztériumi alkalmazottak parlamenti (bizottsági) meghallgatásának semmiféle szankcionáló következménye nincs, ez csak a rendőrség letartóztatásakor merül fel.)

Ami a minisztériumi apparátus hatalmát, politikai befolyását illeti, ez kétségtelen, azon egyszerű ok miatt, hogy a parlamenti választott országos, valamint helyi kormányzati képviselők teljes egészében a minisztériumok szakmai tudása alapján döntenek minden gazdasági, politikai, külpolitikai kérdésben. Tekintettel a két elitcsoport, vagyis a minisztériumi tisztviselők és politikusok hasonló vagy éppen azonos oktatási háttérére (elitképző egyetemek), valamint az üzleti körök, s azok érdekképviselői szerveinek hasonló indíttatására, vitathatatlan, hogy a szakmai irányító apparátus döntési, hatalomgyakorlási jogköre meglehetősen tág.

A minisztériumi karrier megbecsültségének, az előbbtől merőben különböző oka maga a minisztériumi alkalmazotti szabályozás. A hároméves tréning-program után a minisztériumi alkalmazottak a korábban említett négy besorolási (előléptetési) kategóriának megfelelően kapnak vagy nem kapnak magasabb beosztást. Nyilvánvaló, hogy az első kategóriába tartozók haladnak a leggyorsabban előre, a többi kategóriába felvett fiatalok pedig lassabban.

A minisztériumi alkalmazottak viszonylag alacsony fizetése igen korai – 35 vagy 40 éves kortól kérhető – nyugdíjazásával, s nagyon

alacsony nyugdíjjal párosul. Mivel az előléptetés igen lassú, a korai nyugdíjazás gyakori.

E rendszer egésze kompenzatív: a rendkívül nehéz bekerülés, a viszonylag alacsony jövedelem és alacsony nyugdíj egyaránt kompenzálандó; a kompenzáció formája az amakudari.

Mennyei küldöttek

A szó jelentése a címben megfogalmazott kifejezés, lehet azonban 'ejtőernyősök' is. Tartalma azonban ennél sokkal komolyabb. Funkcióját tekintve az amakudari eredetileg a japán hadseregen belüli „utasításon alapuló” tevékenységre használt kifejezés volt.

Széles körű alkalmazására a háború utáni sajátos helyzetben került sor. Ennek egyik legfontosabb oka az volt, hogy a háborús évekhez képest felduzzadt gazdasági apparátus (melynek egy része a háborús minisztériumokból került a gazdasági tárcához, éppen akkor, amikor az állami irányítás és a magánszektor intézményesített kapcsolata a legfontosabb cél volt). A gazdaság állami fejlesztése és irányítása a legfontosabb, s egyedüli feladata volt a japán kormánynak 1946 és 1960 között.

Az amakudari alkalmazásának három típusa ismert. Az első, s a leggyakrabban bírált típus a nyugdíjazott minisztériumi vagy helyi kormányzati politikus magáncégeknél (bankoknál, kereskedelmi társaságoknál, iparvállalatoknál, biztosítóintézeteknél) történő alkalmazása. Ennek szabályozása rendkívül „rugalmas”; a Nemzeti Közszolgálati Törvény 103. cikkelye kimondja: minisztériumi alkalmazott szolgálata utolsó öt évében nem vállalhat „munkakörével közvetlenül összefüggő” munkát magáncégeknél. Nyugdíjazása után pedig két év várakozási időt ír elő a magáncégnél történő alkalmazás esetén.

Hogy e törvény mindenképpen tág teret enged a minisztériumi szakképzett hivatalnokok magánszektorba való alkalmazásának, az a következő táblázat adataiból kiderül. 9 3

Minisztériumi alkalmazottak magáncégeknél történő alkalmazása

(3 éves átlagok, az elhelyezkedők aránya, %)

Minisztériumok	1968-71	1977-81	1989-9
PM	40,7	47,7	58,7
IKM	25,7	22,0	25,7
Közlekedés	20,7	25,7	17,7
Posta, Távközlés	9,7	16,0	19,3
Építésügy	17,3	26,7	25,3
Munkaügy	2,3	1,3	1,3
Mező-, erdő- és halgazd.	18,3	22,3	23,3
Egészségügyi, szociális	4,0	6,3	3,3
Oktatás	0	5,3	11,0

Forrás: Lásd a 84. sz. jegyzetet.

Az amakudari első típusa jól illusztrálja azt, hogy a bürokratikus szakapparátus tevékenysége és a magáncégek alkalmazottai egymásra utalt viszonyban vannak egymással, hasonlóan a korábbiakban elemzett keresztreszvénytulajdon rendszerével összekapcsolt vállalatok, pénzüzetek és kereskedőházak viszonyához; egymástól kölcsönösen függenek.

Az amakudari második, törvénnyel nem korlátozott formája a miniszteri alkalmazottak úgynevezett közületi cégeknél történő alkalmazása természetesen vezető pozícióban.

A közületi vagy közhasznú társaságok nem állami tulajdonú, nem is magántulajdonban levő, úgynevezett non-profit szervezetek. A mai japán gazdaságban minden minisztériumnak több ilyen non-profit intézménye működik (összesen 92, az összes alkalmazott száma 600 ezer). 94 Például ilyen szervezet a JETRO (Ipari és Kereskedelmi Minisztérium), a Japan Highway Public Co. (Építésügyi Minisztérium) vagy a Szociális és Nyugdíjellátás Közületi Társaság (Építésügyi és a Közlekedési Minisztérium).

Az állami akarat ezen intézményesített rendszere nem más, mint a központi bürokrácia érdekérvényesítésének egyik, de nem egyetlen eszköze. A nonprofit közületi vállalatok túlnyomó többsége a háborút megelőző időszakban jött létre, de plurális menedzsmenttel, melyben túlsúlyban voltak az ipar legnagyobb családi vállalatainak tulajdonosai.

Az amerikai megszállás évei alatt azonban e társaságok más elnevezéssel újjászülettek; kizárólag minisztériumi igazgatósági tagok delegálásával, s központi költségvetési felügyelettel.

A közületi cégek fele több tárca együttes „terrénuma”; ezt jogszabály nem tiltja, viszont rendkívül rugalmas cselekvési formákra ad lehetőséget. Egyszerűbben fogalmazva: az amakudari érdekében hoztak létre igen sok közületi céget, s létük ma is kizárólag ezzel indokolható.

Az úgynevezett közületi társaságok volt minisztériumi vezetőinek és alkalmazottainak (esetenként erre is van példa) rendkívül erős érdekszövetsége arra utal, hogy a pénzügyi és gazdasági irányítás, valamint a magánszféra viszonya tartalmát tekintve egészen más, mint a legfejlettebb országokban.

Az érdekérvényesítés, információáramlás, valamint a versenyfeltételek kialakítása, „menedzselése” és befolyásolása

alapvetően kompetitív, egymástól kölcsönösen függő és egymást sok tekintetben semlegesítő (kompenzáló) magatartásforma az, amely az amakudari jelenségében megnyilvánul.

Az amakudari harmadik formája a központi 95 kormányzati szervek alkalmazottainak helyi (városi, megyei) kormányzati apparátusoknál történő alkalmazása.

A mennyei küldöttek állandó mozgása jövedelemmel jár: az sem elhanyagolható kérdés, miből finanszírozható ez több mint fél évszázada?

E kérdés, mely talán a legkevésbé feldolgozott a könyvtárak százait megtöltő japanológiai tárgyú munkákban, nem véletlenül minősül pusztán „technikai”, így kissé érdektelen kutatási területnek. A non-profit, közületi társaságok fenntartásának, működtetésének egyik legfontosabb forrása a FILP, amely gyakorlatilag az adófizetők megtakarításaiból szerzi forrását.

Az amakudari jelentősége

A háború utáni japán gazdaságot az ötvenes évek közepétől a nyolcvanas évek végéig az úgynevezett „élethosszig” tartó foglalkoztatáspolitikája különböztette meg a fejlett G-7 tagországok mindegyikétől. Az egy vállalat egy munkahely jelenség mögött azonban a gazdaságirányítás, a pénzügypolitika és a szociálpolitika összetett szempontrendszer állt, melynek témánk szempontjából a foglalkoztatás kompenzatív jellege miatt van különös fontossága.

A foglalkoztatáspolitikán belül ugyanis a bürokratikus apparátus szintjétől a magánvállalatok szférájáig az amakudari éppen a kompenzáció egyik legfontosabb intézményesített formája.

Nem pusztán jövedelemkiesésről, s annak későbbi pótlásáról van azonban szó. Az amakudari japán szakértőinek némelyike gyakran csak ezt hangsúlyozza, mondván, a jövőbeni magasabb jövedelmű állás reményében a szakképzett minisztériumi apparátus tagjai

megőrizhetik feddhetetlen, objektív hozzáállásukat minden szakmai döntésben.

Kétségtelen, hogy a minisztériumi karrier után kapott, „jutalompozíció” jövedelemszintje, nyereségfizetése, s végkielégítésként kifizetett összege akár 2 év amakudari pozíció után is sokszorosa a minisztériumi bármikor elérhető fizetéseknek. Ez azonban a vállalatok, pénzüzetek szempontjából adós marad a magyarázattal: miért érdeke a cégeknek, hogy a szakképzett apparátus tagjait alkalmazzák? (Az amakudari magáncégek, bankok általi „elfogadása” természetesen sokat változott az elmúlt négy évtizedben. A kilencvenes években a pénzüzetek esetében elsősorban a kisméretű, helyi intézményeknek volt szükségük a mennyei küldöttre, annak érdekében, hogy pozíciójuk megerősödjék a minisztériumi kapcsolattartás eredményeként. Köszönettel tartozom Papp Istvánnak (Hitocubasi Egyetem), hogy erre felhívta a figyelmemet.)

Ugyanez a kérdés indokolt a non-profit közületi (nem magán-, nem állami tulajdonú) cégeknél is, csak némileg módosítva: mi indokolja a több mint félmillió foglalkoztatottat alkalmazó, az állampolgárok adóbefizetéseiből fenntartott cégeknél azt, hogy túlnyomórészt „tárcabeli” szakembert alkalmazzanak?

Az állam gazdasági szerepének értelmezése az amakudari alapján

A társadalomtudományok művelőinek szinte a világon mindenütt az a feladata, hogy az általános (univerzális) alapfogalmakat egy-egy konkrét szituációban alkalmazza. Úgy is lehet fogalmazni, hogy az univerzális fogalmakat (szavakat jelenségeket) szerkezetükben elemezzük, ritkán kerül azonban sor arra, hogy az általános fogalmakat is át kelljen értelmezni.

A japán gazdaság elemzése esetében azonban – minden eddigi ismeretem szerint – az „univerzális” fogalmak nagy része nem fedi a jelenségek többségét. Erre éppen e fejezet témája, az amakudari az egyik példa.

A legtöbb fejlett piacgazdaságban a magánszektor, a közületi társaságok, valamint az állami (vagy nemzeti) tulajdonban működő cégek csoportjai között látható, jogi, működésbeli különbségek vannak, a japán nagy magáncégek (keirecuk), a szakképzett bürokraták, az állami (nemzeti) tulajdonban működtetett vállalatok egyaránt el- és befogadják a „mennyei küldötteket” – jöjjen a felsorolt területek bármelyikéről is.

Erre értelmezhető indoklást nem lehet „univerzális” elméletek alapján találni. (Ilyen lenne például a japán kulturális tradíciókból eredő lojális magatartás érve.) Az általános fogalmak egyikét, ha elvetni nem is, de újragondolni nélkülözhetően a fentiek tudományos magyarázatához.

Ez nem más, mint az állam, állami beavatkozás közgazdaságtudományi eredményei, s a japán (vagy koreai, taivani, szingapúri) gazdaság működésének „fehér foltjai”. Néhány évtizeddel korábban a későnjövők, utolérők, a felzárkózó gazdasági modellek sorába kitűnően beleillett Japán, napjainkban azonban már kicsit túlzás lenne ezzel magyarázni azt, hogy a japán gazdaság ma a világ egyik legfejlettebbje. Ráadásul a világ megváltozott, a legtöbb szocialista irányításon alapuló szisztéma eltűnt, így nagyon fontos fejlődéstudományi kérdés ezen országok számára is, vajon a máig klasszikusnak tekintett piacgazdasági modell elemeit vagy esetleg valami teljesen más gazdasági működés sikeres tapasztalatait kellene hasznosítaniuk?

Erre a kérdésre természetesen e könyv csak részben ad választ. Arra azonban mindenképp felhívhatja a figyelmet, hogy az idealizált, univerzális alapigazságként kezelt (valójában ilyenként soha sehol, sem létező) piacgazdasági elméletet ugyanolyan gyanakvással vegyük szemügyre, mint a japán gazdaság felszíni elemeit.

A japán gazdaságról Magyarországon megjelent művek (az a néhány) többsége nem tesz mást, mint alapos munka után megismétli a japán mítoszgyártó „ipar” természetesen érthető pozitívumait (van ilyen az Egyesült Államokról is, nem kevés), miszerint Japán fejlett piacgazdaság; plurális politikai rendszer mellett

az elmúlt fél évszázadban betört az élvonalbeli gyártók közé; bankjai, 98 nagy vállalatai, termékei ma Indiától Magyarorszáig mindenütt ismertek.

Japán azonban nem piacgazdaság, legalábbis nem az a szó angol nyelvű elméletének megfelelő tartalommal, s a koreai, taivani, szingapúri gazdaság sem volt nyugateurópai vagy amerikai értelemben piacgazdaság. Nem kulturális okok miatt, még csak nem is a kelet-ázsiai térség több ezeréves konfucianus hagyományai miatt.

Azok ennél sokkal „maibb”; Japánnak (sem) volt lehetősége a láthatatlan kéz Adam Smith-i elméletének gyakorlati alkalmazására, mivel ez (mint azt a bevezetőben említettem) utólagos ideológia volt az akkor „fejlett” Európa számára, hogy általános elméletet konstruáljon nemzetközi piaci pozíciói megtartása érdekében. A „későjövőknek”, mint Japán, csak a rendkívül pragmatikus tanulás lehetősége maradt, annak érdekében, hogy a késő ne legyen túl késő...

Japán a XIX. század második felének piaci elméleteit és tapasztalatait éppoly jól ismerte, mint ma a legfejlettebb modern közgazdasági modelleket és elméleteket, a japán gazdasági eredmények azonban nem a külföldi példákból születtek, legalábbis nem a gazdaságpolitika és gazdaságirányításterén. (A japán gazdaság szinte mindent lényegesen korábban hasznosított, mint azok az országok, amelyekről az alapideát tanulta, a japán gazdaságirányítás és pénzügypolitika szakemberei azonban sem a háború utáni helyreállításkor, sem a kilencvenes években nem foglyai (hívei) egyetlen elméletnek.)

A szigetország sikereinek egyetlen „titka” a japán szükségletekhez történő adaptálás, nem pedig a külföldhöz történő alkalmazkodás.

Az amakudari példájára alkalmazva az eddigieket, az állam gazdasági szerepét nem az általános fogalmak, hanem a japán állami szervek tényleges gazdasági funkciói alapján kell újragondolni mindannyiunknak.

A mai Japánban nagyon sok olyan gazdasági és társadalmi probléma van, amelynek megoldása túllépne azon a hagyományos gazdasági sikerekre orientált működésen, amelynek alapján Japán e sorok írásakor is működik. (Alacsony munkanélküliség, exportorientált termelésösztönzés, a fogyasztói érdekek másodlagossága a termeléshez képest, és így tovább...)

Az eddigi gazdaságpolitika azonban a politikai és gazdasági elit „küldetéstudatával” összhangban levő elemek igen pontos egymásba illesztésén alapul.

A gazdasági, politikai és pénzügyi elitcsoportok érdekei ugyanazok: Japán gazdasági növekedésének fenntartása, a lehető legkisebb társadalmi konfliktus szintjén. A szakképzett minisztériumi elitcsoport „híd” a politikai és gazdasági elitcsoportok között, mert olyan érdekeket érvényesít, amelyek a hagyományos magántőkés érdekekkel ellentétesek lennének. Példa erre a Honda autógyár esete, amely a hatvanas években nem kapott (a Mazdához, Toyotához hasonló) közvetlen és közvetett pénzügyi támogatást az Ipari és Kereskedelmi Minisztériumból, mert a minisztérium akkor úgy ítélte meg, hogy a Honda nem lesz a külföldi piacokon versenyképes. A minisztérium tévedett.

Lehet úgy is fogalmazni, hogy a szakképzett gazdasági és pénzügyi bürokrácia egésze a japán gazdaságban piactámogató, piacépítő és piacleépítő szerepeket vállal, finanszíroz az egyes vállalati menedzsmentek ellenében is. Mi biztosítja azt, hogy a vállalatok (nem konfliktusmentesen természetesen, de) kénytelenek elfogadni a minisztériumi álláspontot? Egyrészt a tárca vitathatatlan szakmai áttekintőképessége, másrészt a japán nemzetgazdasági érdek, végül pedig az amakudarival „mozgatott” vállalati menedzsment tagok sajátos nyelvtudása, amely a bürokrataként eltöltött évek tapasztalatain alapul. Másrészt a szakképzett bürokrácia tagjainak nélkül törvény, illetve szabályelőkészítő és alkotótevékenysége kölcsönös függőséget teremt a minisztériumok, valamint a választott helyi és központi politikai képviselők között.

Ez az egymásrautaltság nemcsak szakmai, sőt, nem elsősorban szakmai. A kölcsönös függőség döntően a nemzetgazdaság ma is hatékony eszközökkel működtetett ideológiájából és az elitcsoportok világosan artikulált és működtetett érdekeiből „áll össze”. Ez az egymásrautaltság ugyanakkor a tanulmányban csak jelzett központi pénzalapok bürokratikus centralizációjával, majd „zárt ajtók mögötti” elosztásával és újraelosztásával nagyon is kézzelfogható. Az állami költségvetés összegének 50 százalékát meghaladó második költségvetés, az úgynevezett ZTK, vagy FILP működése csak a jéghegy csúcsa. Az elitcsoportok között, vagyis a tárcák, az üzleti és politikai csoportok közötti konkurenciaharc e források elosztásáért folyik, s ez a harc igen gyümölcsöző eredményekkel jár az egész nemzetgazdaságra nézve.

賊

A második költségvetés

A korábbi fejezetekben bemutattam annak okait, hogy a japán bürokratikus irányítás helye és szerepe milyen okok miatt különbözik a nyugat-európai vagy az amerikai (angolszász) irányítási rendszerektől. Hogy a tartalmi, azaz működésbeli különbségek a japán gazdaság második világháború utáni történetében mennyire jelentősek, azt a második költségvetés „politikai” súlya bizonyítja a japán gazdaságban; 1996-ban a GNP 9,6 százaléka került e csatornán keresztül elosztásra, illetve újraelosztásra.

A második költségvetés az egyik eszköze a japán bürokratikus irányításnak arra, hogy a változó külső feltételeknek megfelelően, nagyobb társadalmi megrázkódtatások nélkül modernizálja a gazdaság vezető szektorait. Ennek megfelelően a GNP egyre emelkedő hányada kerül egyszerre iparágak támogatására, veszteségeik finanszírozására vagy a helyi kommunális eszközök bővítésére.

E másodlagos forrás sokféle célra mozgósítható; a társadalmi stabilitás megőrzésének egyik eszköze, s mint az alábbi elemzés bizonyítja, éppen ez a legfontosabb jellemzője is.

A második költségvetés a lakossági megtakarítások újraelosztásán alapul, a bürokratikus elosztás alapelvei többoldalúan bizonyítják az állami intézményrendszer, valamint a magángazdaság sajátos viszonyát.

A második költségvetéssel foglalkozó szerzők nagy része japán, mindössze néhány amerikai gazdaságtörténész írt, többnyire a költségvetés, valamint a fiskális mechanizmusok kapcsán a témáról. Chalmers Johnson 1978-ban megjelent esettanulmánya a közületi cégekről, szemléletét tekintve máig a legjobb feldolgozás. David Arase 1995-ben megjelent monográfiája Japán külföldi segélyekkel kapcsolatos gazdaságpolitikájáról (mely részben érinti, illetve átfedi a második költségvetés elosztási mechanizmusát) a téma egyik legjobb

monografikus feldolgozása. Részben érthető okok miatt, az angolszász szerzők többsége nem foglalkozik a második költségvetés mechanizmusaival, mert a technikai részletek alapján ennek a gazdaság egészére gyakorolt hatása nem mérhető fel.

A japán szerzők angolul közzétett munkái viszont -tartalmukat tekintve – leegyszerűsített verziói japánul írt monográfiáiknak.

A japán nevéből ZTK-nak (Zaiszei Tójúsi Keikau), az angol névből FILP-nek (Fiscal Investment and Loan Program) nevezett második vagy másodlagos költségvetés működése megítélésem szerint az egyik közvetlen bizonyíték arra, hogy a japán gazdaság fejlődése nem spontán piaci folyamatok eredménye, hanem pragmatikus lépések pontos egymásba illesztésére alapozott nemzeti önvédelmi gazdaságpolitika.

Az alábbi fejezet természetesen nem minden elemét veszi nagyító alá a fiskális és monetáris politikának, a mechanizmus azonban bizonyítja, hogy a japán (és a többi kelet-ázsiai) gazdaság alapvetően különbözik a gazdasági modernizáció típusait leíró angolszász elméletek mindegyikétől. (Sem a monetáris, sem a keynesi vagy neoklasszikus közgazdaságtan elmélete önmagában nem ad magyarázatot a japán pénzügyi és gazdaságpolitika változásaira, mert ezek mindegyikének elemeit felhasználja, de a japán pragmatikus igényeknek megfelelően.)

Japán államilag irányított versus szabadpiacon alapuló gazdasági működésének irodalma meglehetősen gazdag; a második költségvetés mechanizmusainak ismerete, s ennek a gazdaság működésére gyakorolt közvetlen hatásai azonban ebben az irodalomban nem szerepelnek.

Ennek egyik oka a társadalomtudományok specializáltsága. Kétségtelen azonban, hogy a japanológia irányzataira komoly befolyást gyakorol az Amerikai Egyesült Államok, valamint Japán különleges szövetségi rendszere.

A második világháború után a japán politikai vezetés számára lehetőség nyílt – a háború elvesztése és az amerikai megszállás ellenére – arra, hogy minden erejét a hosszú távú gazdasági fejlesztésre alapozza. Ebben az értelemben az 1951 szeptemberében aláírt San Franciscó-i békeszerződés minimális igények fejében egyoldalúan biztosította Japán számára az amerikai „biztonságot”. (Egyetlen példa jól illusztrálja ezt: ha a japán kormány akkor visszautasítja az amerikai haderőket az országban, így az USA kormánya nem szavazta volna meg Japán IMF- [és Világbank] tagságát.) (E két tagság nélkül Japán számára az ötvenes évek elején lehetetlen lett volna a világgazdaságba történő beilleszkedés.)

Az amerikai „biztonsági szerződés” keretei között, s az amerikai megszállás befejezése után, 1952-től a gazdasági bürokrácia nem tett mást, mint „visszafordította a kizökent időt”. A földreform kivételével minden más, az amerikai megszállók által betiltott gazdasági szervezetet visszaállítottak, s a háborús bűnök vagy kollaborálás miatt a közszolgálatától eltiltott szakképzett bürokratákat (körülbelül 170-200 ezer személyt) más tárcáknál vagy intézményeknél újra foglalkoztattak.

Az 1952-es „csöndes” restauráció kizárólag azt a célt szolgálta, hogy a japán gazdaság önálló alapokon, minimális külföldi beavatkozás nélkül biztosítsa az akkor 90 milliós népesség megélhetését.

Ennek következményeként számos, a háború évei alatt a gyarmatosított országokba küldött minisztériumi szakember minden, ez idő alatt szerzett gazdasági és politikai tapasztalatát a békés rekonstrukció szolgálatába állíthatta. Ezzel kapcsolatban azonban joggal merül fel a kérdés, mennyiben voltak a különböző tárcák hivatalnokai közgazdasági szakemberek?

Ami a nem ázsiai, azaz angolszász, valamint európai értelemben vett közgazdasági szakképzettséget illeti, a különböző tárcák, a kormányzati és közületi intézmények, valamint kutatói háttérintézetek szakembereinek többsége nem közgazdász, egyetemi végzettsége sem közgazdasági.

Ennek magyarázata a már korábban elemzett minisztériumi apparátussal szemben támasztott követelményrendszer. A szakapparátus tagjai kivétel nélkül általános továbbképzés után kerülnek a minisztériumi, három évig tartó továbbképzésre, melyből gazdasági tárca esetén egy tanév a gazdasági szaktárgyak kötelező felvétele. (Ezeket az előadásokat, illetve szemináriumokat az elitegyetemek valamelyikének professzorai tartják – korábbi diákjaiknak, hiszen a minisztériumokba felvettek kétharmada ugyanezek az egyetemeken végzett.)

Mivel magyarázható a japán gazdaságpolitika hatékonysága és sikeressége, ha nem a vezető tárcák szakembereinek képzettségével?

A válasz a bürokratikus apparátus hatékony integráló, intézményesített pluralizmusa.

Sajátos jelenség, hogy a japán gazdaság elemzésével foglalkozó kutatók többsége nem foglalkozott mindeddig azzal, milyen szellemi-szakmai irányzatok milyen módszerekkel kerültek alkalmazásra az elmúlt fél évszázad japán gazdaságpolitikájában?

A kérdést indokoltá teszi nemcsak a japán ötéves tervek rendszere, de sokkal inkább az, hogy minden tervnek, a nyolcvanas évek elejéig más-más célja volt, s mindegyik meg is valósult. (Az ötéves tervek 1956 és 1981 között, időrendben, a következő célkitűzéseket valósították meg: gazdasági önállóság, a nemzeti jövedelem megduplázása, szociális körülmények javítása, ipari struktúraváltás (az olajválság után), végül a lakossági infrastruktúra fejlesztése.)

A Japánnal foglalkozó elemzéseknek fél évszázada változatlan sajátossága, hogy a modernizációs elemzések többsége figyelmen kívül hagyta a szigetország baloldali, marxista hagyományait, illetve ezek szerepét a japán gazdasági sikerekben.

(Természetesen a hidegháború időszaka és a két világrendszer elmélete ebben éppúgy szerepet játszott, mint az a feltevés, hogy a

japán marxizmus döntően politikai irányultságú; a kelet-ázsiai filozófia hagyományait elemző kutatók mutattak rá először, hogy ez Japán esetében korántsem ilyen egyszerű.) A marxista szemléletű gazdaságelemzéseknek, valamint a japán kapitalizmussal foglalkozó hagyományos és „modern” marxista csoportoknak komoly befolyásuk és meghatározó szerepük volt (s van ma is) abban, hogy Japán a világ második fejlett gazdasága. E befolyás és szerep azonban egészen a kilencvenes évekig – legalábbis a nem japán kutatók szerint – kizárólag a különböző érdekvédelmi szervezetekre redukálódott.

A japán bürokratikus elit, s ennek nemzeti ideológiája azonban egyedülálló integrációs képességet is jelent; a marxista gondolkodók (egyetemi tanárok, gazdasági vezetők, újságírók) jelentős részének nézetei (is) beépültek a mindenkori gazdaságpolitikába, mint ahogy a baloldali gondolkodás részeként a szociális biztonság és viszonylagos egyenlőség elve is gazdaságpolitikai cél Japánban. (Véleményem szerint ez a viszonylagos társadalmi egyenlőség-elv maradt, de a jövedelmi és vagyoni különbségek léteznek a japán társadalomban, csak kisebbek, mint a G-7 tagállamok egyenlőtlenségei.)

A nemzetközi összehasonlítások szemléletükben talán az előbbieknél is egyoldalúbban közelítik meg a japán gazdasági „csoda” titkait; hasonlóságokat keresnek olyan elemek között, melyek eredete, történelmi kontextusa egyáltalán nem hasonlítható össze, mert nincs „közös nevező”.

A második költségvetés például korszerű óriásbankok együttese, holott működésének eredete a szovjet GOSZBANK (Állami Beruházási Bank) technikájától egészen a keynesi piacbővítő („gödörásó”) technikáig terjednek – egyetlen intézményen belül. Ez annyit jelent, hogy az intézményi struktúra a mindenkori bürokratikus céloknak megfelelően változtatja eszköztárát.

A második költségvetés társadalompolitikai céljai a gazdaság modernizációjából „kimaradtak”, illetve lemaradók kompenzálása; változó társadalmi csoportokat támogat, attól függően, hogy a

bürokratikus és gazdasági elitcsoportok nézetei a gazdaság egészéről hogyan változnak. A második költségvetés ugyanakkor egyenlősítő is, az angolszász demokrácia intézményei nélkül; a japán gazdaságpolitika eszköztára ebben a tekintetben lényegesen sokszínűbb és rugalmasabb, mint a leírások többsége.

A második világháború befejezésével Japán célja a gazdasági „csata” sikeres megvívása volt; minden bürokrata és volt vállalattulajdonos számára ez vált a legfontosabb céllá.

Mint az alábbi elemzés kifejti, a japán bürokratikus apparátus nem pusztán „technokrata” megfontolásból működteti a második költségvetést.

A második költségvetés elemei, elosztása és újraelosztása kizárólag az állami szakképzett bürokrácia feladatköre. E hatalmas pénzügyi tőke „mozgatása” a gazdaság minden szereplőjét érinti; ez tehát az egyik példa arra, hogy a gazdaság szereplőinek magatartását a bürokrácia által teremtett feltételrendszer diktálja, s nem valamiféle „láthatatlan” piac.

Az állam szakapparátusa és a társadalom különböző érdekcsoportjai közötti viszonyt az egyik „rejtőzködő” intézmény, a második költségvetés jeleníti meg Japán esetében.

A „rejtőzködő” jelző a fenti recept szinte minden egyes elemét érinti; a második költségvetés mechanizmusa, az elosztás és újraelosztás szempontjai a „köz” számára jelentős mértékben ismeretlenek, s ez még akkor is igaz, ha a pusztán statisztikai adatok 1973 óta bevezetett publikálási kötelezettségét is figyelembe vesszük. A második költségvetés egyes támogatásra méltó területei éppúgy ismeretlenek a társadalom túlnyomó többsége előtt, mint e támogatás tényleges (gyakorlati) haszna. A második költségvetés forrása ugyanis nem más, mint a lakosság megtakarítási állománya, emiatt e hatalmas tőke elosztása alapvetően politikai kérdés. Mint az alábbi elemzés bizonyítja, az elosztás szempontjainak változása szigorúan a mindenkori politikaigazdasági elit változó elképzelései szerint történik, e szempontok azonban nem tartoznak a „közre”.

1973-tól rendelet kötelezte a második költségvetés összeállításáért felelős pénzügyi tárcát, hogy az évi forrás felosztás adatait a parlamentnek is benyújtsa. Mivel a japán politikai rendszerben a parlament tagjai a bürokrácia szakértelmére hagyatkozva döntenek (különösen pénzügyi szakkérdésekben) a második költségvetés parlamenti benyújtása merő formalitás.

E pótlólagos állami beruházási forrás működésének, az elosztás szempontjainak ismerete választ ad arra a kérdésre, miért hatékony a japán gazdasági bürokrácia, s milyen pénzügyi eszközökkel érvényesíti „közérdeket” képviselő szerepét a japán társadalomban?

Japán központi és helyi kormányzati alkalmazottainak létszáma jelenleg a világon a legalacsonyabb: mindössze kétmillió foglalkoztatott. A 125,6 milliós népességet tekintve, ez valóban „kisméretű” bürokrácia. Mielőtt azonban az ésszerű, kisméretű irányítóapparátus magas hatékonyságát dicsérnénk, a bürokrácia létszámának nagyságát nem szabad azonosítanunk az állami irányítás egészének hatékonyságával; a kis állam, függő társadalom ellentétpár a japán (és a többi kelet-ázsiai) gazdaság esetében szinte értelmezhetetlen.

A japán állam hatékonysága nem az intézményi rendszerrel, vagy az ott alkalmazottak létszámával mérhető. Éppen azért kicsi a bürokrácia, mert a szabályok, intézményes és szokásrendszeren alapuló elvárások áttekinthető, egyértelmű állami elvárásokat testesítenek meg. A japán állam működése azért hatékony, mert nem a „látható” intézmények, illetve szabályok szereznek érvényt a mindenkor uralkodó elitcsoportok akaratának.

Az állam ideológiája, amely alapvetően a nemzeti egységet és az ezzel szorosan összefüggő gazdasági utolérést tartja a legfontosabb társadalmi mobilizációs eszmének, a mindennapi életben intézményesül.

Az állami intézmények működése nem politikai ideológián alapul, mint a szocialista államokban. Ellenkezőleg; célja, működése azért hatékony, mert az egyének életében „természeti adottságként” jelenik

meg. Az egyének autonómiája, a gazdasági szereplők függetlenségének ideológiája az, amely láthatatlanná teszi az egyének számára az állam jelenlétét.

Így a japán bürokratikus irányítás egyik intézménye, a második költségvetés nem a jogszabályok vagy a különböző intézmények által „kikényszerített” működés, éppen fordítva; a bürokratikus irányítás azért tudja a lakossági megtakarítások nagy részét a lakosság különböző érdekcsoportjainak bevonása nélkül elosztani, mert a társadalom jelentős része „hisz” az elosztás korrekt, Japán egésze számára gyümölcsöző befektetésében.

A második költségvetés a nemzetgazdaság legnagyobb, a költségvetéstől elkülöníthető pótlólagos pénzforrás, intézményként a harmincas években született. Akkor a háborúban elfoglalt ázsiai területek iparosításához, pótlólagos pénzforrásokra volt szüksége a kormánynak. (1945-ig, a háború utolsó évéig így négy különböző költségvetés volt évente érvényben.)

Az 1945-től 1952-ig tartó amerikai megszállás éveinek egyik, lényegében megoldatlan konfliktusa a japán és amerikai kormányzatok között a háborús finanszírozás következtében meglóduló infláció és a háború utáni rekonstrukció módja körül összpontosult. A korabeli japán szakemberek, elsősorban gazdasági apparátus-tagok megingathatatlanul hittek abban, hogy az infláció kezelhető rossz, a termelés megindítása azonban mindennél fontosabb.

Amerikai „kollégáik” azonban éppen ellenkező logika alapján kívánták stabilizálni az államháztartást, valamint a költségvetést; ehhez azonban a Japán Nemzeti Bank akkori kormányzóján kívül nemigen találtak együttműködő partnerre. Így Japán, az amerikai stabilizációs intézkedések nyomán, formailag kiegyensúlyozott költségvetési gazdálkodást kellett hogy fenntartsion.

A második költségvetés létrehozása azonban nem magyarázható pusztán a japán gazdasági bürokrácia „aktív rezisztenciájával” – már ami az amerikai megszállás időszakát illeti.

Megalapozhatatlannak tűnik az az utólagos magyarázat is az ezzel foglalkozó szakértők többségénél, hogy a második költségvetés pusztán egy, a háború időszakából „örökölt” technika.

A második költségvetés megteremtésében alapvető fontosságú a japán közgazdasági gondolkodás radikális változása, mely hasonlóan a világ többi fejlett országához, a harmincas évek gazdasági válsága nyomán indult el. Ebben az időszakban, beleértve Japán 1937-től beindított háborús felkészülési programját is, számos marxista közgazdász (Hiromi Ariszava, Hjóe Óucsi, Jositaró Wakimura, többek között) aktívan közreműködött az úgynevezett „államkapitalizmus” elméletének és gyakorlatának megformálásában. Szemléletük közös jellemzője (elsősorban Keynes, a német hadigazdálkodás, valamint a sztálini szovjet ötéves tervek gondos elemzése után) az volt, hogy a jövőben az állam központi szerepet kell hogy játsszék a japán gazdaság működtetésében.

A marxista közgazdászok legnevesebbjei a háború után, egészen a békegazdaság megteremtéséig, vagyis 1952-ig kulcsszerepet játszottak a japán gazdaság helyreállításában. Nemcsak az úgynevezett prioritást élvező termékek ösztönzésében töltöttek be meghatározó elméleti és gyakorlati szerepet, de a gazdasági bürokrácia ebben az időszakban véghezvitt minisztériumi átszervezésén keresztül is alapvető befolyásuk volt arra, hogy kik, milyen pozícióból irányítsák Japán exporttámogató gazdaságpolitikáját. E téren a Pénzügyminisztériumtól az Ipari és Kereskedelmi Minisztériumon át egészen a Tervhivatalig minden irányítószervezet – szakmai tekintetben – minden elméletet képviselt; a szigorú monetáris kontroll híveitől a munkásság érdekvédelméért küzdőkön át egészen az állami központosított tervezés marxista professzoráig.

E pluralizmust jelentős mértékben megkönnyítette a személyi kontinuitás 1937 és 1945 között, mely egyúttal gyakorlati folytonosságot is jelentett; a hetvenes évek elejéig a gazdaságirányítás szinte minden eszközt alkalmazott, mely a háborús időszakban már egyszer bevált; ilyen volt az alapvető élelmiszernek tekintett rizs hatósági árszabása, az alapvető

ipari nyersanyagok szigorú, állami forrásokból történő termelésösztönzése vagy a központosított devizagazdálkodás.

A második költségvetés kialakításának minden eleme a háború előtti korszak terméke; intézményei, funkciói pedig, élve az egyik japán közgazdász kifejezésével, a japán államkapitalizmus „technikája”.

1953-tól életbe lépett a második költségvetés. Az évszám sem „véletlen”, ekkor ért véget az amerikai megszálló hatóságok tevékenysége Japánban. A formai alapelvek betartása mellett a japán gazdasági bürokráciának ekkortól nyílt lehetősége saját elképzelései megvalósítására, a japán gazdaság exportképességének javítására. Ennek érdekében számos, a háború alatt sikeresen működő állami irányítószervet korábbi funkcióik rugalmas módosításaival újjáélesztettek, melyek nagy része az amerikai megszálló hatóságok szerint felesleges vagy militáns szervezet volt.

Így születtek újra az állam céljainak megvalósítását szolgáló állami tulajdonú bankok, így korszerűsítették a postai fiókhálózat egészét, s maga az ipar stratégiai finanszírozását szolgáló második költségvetés is a háborús időszak finanszírozási intézményének korszerűsített változata volt.

A második költségvetés tartalmi jelentősége lényegében rejtve marad, amennyiben ismeretlen az a makrogazdasági környezet, amely a második költségvetés működési kereteit megteremtette.

A zaibacuk a háború végéig a legnagyobb ipari-pénzügyi konglomerátumok voltak. Az amerikai hatóságok zárolták a zaibacuk vagyonát, így a tíz család magántulajdonát képező, a japán ipar kétharmadát kézben tartó konglomerátumok megszűntek. A zaibacuk azonban nemcsak a termelést, de egyúttal ennek „körön belüli” finanszírozását is jelentették, s az amerikai megszálló hatóságoknak tisztázatlan elképzeléseik voltak arról, hogy az újjáépítés finanszírozása milyen módon lesz megoldva. (Az amerikai megszállás időszaka alatt az amerikai szakértők úgy látták, hogy a költségvetés hiánya s a vágató infláció egyaránt negatív; a japán gazdasági szakértők úgy gondolták, hogy az infláció a hiányállapot

miatt van, amely természetes következménye a hadigazdálkodásnak. Az amerikai szakértőknek így a termelés finanszírozására vonatkozó elképzelései meglehetősen kezdetlegesek voltak.)

1953-tól, a megszállás befejezésétől a zaibacuk „utódja” az úgynevezett keirecu lett, melynek két kezdeményezője és miniszterális szintű támogatója az IKM és a PM volt.

A keirecu, mely több száz vállalatot, s egyúttal egy „vezető” pénzügyi intézet függő kapcsolatát jelenti, lényegesen hatékonyabb konglomerátum, mint a háború végéig működő zaibacu. A keirecuk többsége nem családi részvénytulajdonban van, mint elődjük, a zaibacu.

Mivel a harmincas évektől a vállalatok tulajdonosi és működtetői köre kettévált, azaz a vállalatok stratégiai döntéseiért nem a részvénytulajdonosok, hanem a technokrata menedzserek feleltek, a háború utáni kereszt részvénytulajdonosi rendszer „intézményesítette” e változást. Ebben az értelemben a háború utáni japán gazdaság vállalati tulajdonviszonyai sokkal kevésbé voltak „tőkés” jellegűek, mint a háború előtt.

Megszűnt a családi részvénytulajdon, s helyébe a bank s a köré tömörülő vállalatok kereszt részvénytulajdonosi rendszere lépett. Ennek egyik előnye a vállalatok és „anyabank” kölcsönös függősége; az azonban könnyen belátható, hogy e rendszer csak a részvénytőzsde „kikapcsolása” mellett működőképes, mivel a kereszt részvénytulajdon zárt; a részvények csak a keirecu körbe tartozó tagok között cserélhetnek gazdát. E keirecu-körökre épített vállalatbank kapcsolat csak akkor eredményez kölcsönös függőséget a partnerek között, ha egyikőjük sem tud más (piaci) hitelforráshoz jutni. (A jegybank állami (pénzügyminisztériumi) kontrollja, a cégek túlhitelzése (forrásaikhoz képest) a cégek és bankok állami függőségét eredményezte.)

Az úgynevezett közvetett finanszírozási rendszer létrehozása, valamint a bankok (és fiókrendszerük) számának szigorú, minisztériumi korlátozása teljes körű hatalmat biztosított a felelős

tárcának; a Pénzügyminisztériumnak. A tevékenységek hatósági engedélyezése, valamint a hitelnyújtás állandó, kvóták szerinti rendszere a tárcát jelenleg is a legnagyobb hatalmat gyakorló minisztériummá teszi.

A tőzsde korlátozása (a hetvenes évek elejéig), a pénzintézetek és értékpapírügylettel foglalkozó brókercégek kettéválasztása, valamint a hosszú és középlejratú hitelnyújtás intézményi elkülönítése magas szinten tervezett, s ellenőrzött pénzügyi szektort „eredményezett”. Közgazdasági logika alapján könnyen belátható, hogy ez a típusú bankrendszer az állami gazdaságpolitika stratégiai 116 iparfejlesztésének eszköze; hatékonysága, illetve eredményessége kizárólag attól függ, hogy a belföldi intézmények és a bürokratikus apparátus tagjainak együttműködése sikeres-e.

A részvény- és tőkepiac kikapcsolása, a külföldi működőtőke importjának teljes állami kontrollja, valamint a központosított devizagazdálkodás intézményei a Japán Jegybank önállóságát – ebben a rendszerben – merő formalitássá redukálják.

Már az 1942-es jegybanki alapszabályban is benne volt; hogy a Japán Jegybank kormányzói pozíciója felett a Pénzügyminisztérium vétőjogot érvényesíthet. Ennél azonban fontosabb, jogszabály alapján nem feltétlenül kitapintható korlát, az a szigorú személyi és informális kontroll, mely a jegybanktanács döntései és a PM Bankosztálya között máig fennáll.

A közvetett vállalati finanszírozás tartalma a jegybank függetlenségének korlátozásával szorosan összefügg; míg a harmincas években a japán iparvállalatok forrásainak 68 százaléka származott a tőkepiacról, azaz részvény- és értékpapír-forgalomból, ez az arány 1963-ra tíz(!) százalékra csökkent.

A vállalati tőkeszükséglet több mint kétharmada az ötvenes évek közepétől a pénzintézetek túlhitelezéséből származott, melynek végső forrása természetesen a Japán Jegybank volt. A hitelforrások „racionalizálása” a háború utáni legfontosabb intézkedések egyike; a hitelek kizárólag rövid futamidejű, magas kamatozású hányada

érkezett a bankoktól, míg a hosszú lejáratú alacsony kamatozású források túlnyomó része a „közületi” pénzüzetek legnagyobbjai számára fenntartott privilégium maradt, e pénzüzetek kihelyezhető hitelállományát pedig a második költségvetés biztosította, és ez ma is így működik.

Az indirekt vállalati hitelezés, a részvénykibocsátással finanszírozott tőkeszerzés korlátozásai miatt szinte zárt rendszerű banki-vállalati függést jött létre, melynek további megszilárdítója a keirecu-körök keresztrészvénytulajdoni rendszere volt. Nyilvánvaló az is, hogy a tőkeerejénél lényegesen nagyobb hitelállományt használó cég sorsa leginkább a hitelező pénzüzetnek fontos, ez utóbbi hatékonyabb ellenőrzés, mint bármely csődeljárási jogszabály.

Természetesen az indirekt hitelezés komoly inflációs nyomás veszélyével jár, ha ennek nincsenek szigorú, pénzügyi rendszer egészét „beszabályozó” korlátai.

Ezek 1979-ig az alábbiak voltak:

- a bankok és értékpapír-kereskedelemmel foglalkozó intézetek kettéválasztása;
- a brókercégek, valamint bankok számának adminisztratív korlátozása;
- a külföldi tőkebeáramlás szigorú korlátozása, illetve a hetvenes évekig teljes tilalma;
- a rövid és hosszú lejáratú hitelüzlet intézményi kettéválasztása; az utóbbival csak a kormányzati tulajdonú két intézmény foglalkozhat (lásd erről később);
- a kamatlábak adminisztratív szabályozása; a piaci kamatszintnél lényegesen alacsonyabb kamatlábak;
- a lakossági megtakarítások „átirányítása” a preferált, fejlesztésre, állami támogatásra kijelölt iparágakba;

– a Pénzügyminisztérium Bankügyi Főosztályának teljes, minden pénzügyintézetre kiterjedő írott, s „szokásjogon” alapuló ellenőrző tevékenysége (adminisztratív „ajánlások”).

A PM „ajánlásainak”, ellenőrzésének, „tanácsainak” ignorálása, a „renitens” banki magatartás hosszú távon egyetlen pénzügyintézetnek sem kifizetődő; a Daiwa-banknak például azért van a legkisebb belföldi fiókhálózata Japánban, mert a PM konzekvensen megtagadja a banktól új fiók nyitását.

A fenti gyakorlat, némileg leegyszerűsítve, teljes szabadságot biztosított a hazai stratégiai gazdaságfejlesztés számára; működőtőke a gazdaságba csaknem két évtizedig nem jöhetett, a technikai-technológia nélkülözhetetlen importját pedig jelentősen megkönnyítette az amerikai-japán gazdasági együttműködés, valamint a központosított (hatósági) devizagazdálkodás gyakorlata.

Ami pedig a bank- és értékpapírpiacon izoláltságát és a lakossági megtakarításokra alapozott működtetését illeti, az illetékes tárca, a PM álláspontja egészen a hetvenes évekig nem változott; a pénzügyintézeti szektor egésze nem alkalmas a „nyitásra”, mert a hazai gazdaságpolitika nem a versenyfeltételeket, hanem a biztonságos, kiszámítható környezetet tekintette elsődlegesnek – a stratégiaileg fontos ágazatok fejlesztése érdekében. Köznapiban fogalmazva, a pénzügyintézetek bukása megengedhetetlen volt a lakossági betétekre alapozott finanszírozási rendszerben. (Erre szintén adott volt a jogszabályi keret; az 1929—33-as világgazdasági válság hatására a japán állam gyakorlatilag minden pénzügyintézeti betétre, illetve a pénzügyintézetek egészére általános szavatosságot vállalt.)

A PM legfontosabb szempontja így a belföldi pénzpiac stabilitása, a gyors, előre nem látható változások kockázatának lehetőség szerinti teljes kiküszöbölése volt.

Ebben a „logikában” a pénzügyintézeti csőd nyilvános, jogszabályon alapuló eljárása, kakukktőzés, hiszen a lakosság megtakarítások ösztönzésének egyik legfontosabb eszköze az állam közvetlen garanciavállalása, a betétek biztonságának törvényes szavatolása.

Ennek talán legfontosabb oka, hogy – amint azt már bemutattuk – a japán gazdaságban a „magán” és „köz” (hasonlóan az állami és nemzeti fogalmakhoz) határai korántsem olyan élesek, mint nyugat-európai vagy angolszász gazdaságokban. Természetesen nem a korábban állami, s ma már privatizált nagyvállalatokról van szó (ilyen például a japán belföldi telefontársaság, az NTT), hanem arról, hogy a kó-val, azaz közérdekű jelzővel fenntartott cégek mindegyike rugalmasan kezelhető az állami gazdaságirányítás mindenkori érdekei szerint. Másfelől a „magán” és „köz” tényleges működése a gazdaság minden területén „átfed” egymást. A közületi cégek legnagyobbjai nem profitalapon, de profitábilisan, míg a magáncégek egy része, például a pénzügyintézetek egy része veszteségesen működik, de az adófizetők terhére a pénzügyi tárca tartósan finanszírozza veszteségeiket.

A bürokratikus döntések alapja az a kettős feltevés, hogy a szakapparátus a köz érdekében hozza döntéseit, illetve, hogy ez a mechanizmus a köz támogatása mellett zajlik.

Mindkét feltevés csak korlátozottan érvényes. Az elsővel már e kötet egy korábbi részében foglalkoztam. A második, azaz az apparátus társadalmi támogatottsága sajátos, intézményesített formákban történik.

Az egyik ilyen az úgynevezett kölcsönmunkaerő rendszere – japánul sukukó.

A sukukó lényege, hogy bármely állami (közületi) intézmény munkatársát „kölcsönzi” egy másik intézmények vagy vállalatnak; a kölcsönadott munkatárs fizetését természetesen állandó munkahelyéről kapja. A szakemberkölcsönzésnek rendkívüli jelentősége van, információcsere, kapcsolatteremtés szempontjából, mert az állami és nem állami, illetve magánszektor között a sukukó teremti meg a kölcsönös információkon alapuló viszonyt.

A másik, nem kevésbé „társadalmasított” intézmény a szaktanácsok rendszere (tanácsadó testület-funkciókkal). Ez a bizottsági rendszer az egyes, az ország lakosságát érintő döntés előkészítéséhez és

véleményezéséhez kívánja a lakosság egy-egy érdekcsoportját bevonni a döntés előkészítésébe.

Ezt singikai-nak, szó szerinti fordításban szakértőitanácsadó bizottságnak nevezetik. A singikai-ok, s ezek albizottságai képviselik a „köz” véleményét.

A minisztériumi (állami) bizottságok, melyek száma jelenleg 250, egy-egy szakmai terület „társadalmi fórumai”. 120

Egy amerikai szerző megfogalmazása szerint a singikai-ok rendszere sajátos demokratikus „fórum”; az adott kérdésben összehívott „társadalmi-szakértői” bizottságba kizárólag a tárca szerint érdekelt tagok kerülhetnek; például a bankreform ügyében csak bankok, míg az értékpapír liberalizálása ügyében csak a brókercégek vesznek részt.

Így a PM Bankosztálya által létrehozott Bankreformbizottságba azok kerültek „delegálásra” (ami pontatlan, mert a minisztérium jelöli ki a meghívottakat), akik csak a bankérdekeket képviselik; az értékpapírügylettel foglalkozó brókercégek képviselői nem. A singikai-rendszernek éppen ez a legfontosabb funkciója; a vélemények megosztottsága és „alulreprezentáltsága”. Ez ugyanis a bürokratikus döntésnek lényegesen nagyobb mozgásteret és döntési szabadságot biztosít, mint a tényleges érdekek arányos képviselete.

Az amakudari, a sukkó, valamint a singikai intézményrendszere a személyi kapcsolatok rendszerén keresztül teremti meg a gazdaság szereplői számára a bürokratikus intézmények döntéseinek megalapozottságát, vagyis a „közérdek” képviseletének legitim jellegét. (A singikai-ok rendszere ugyanezt az alapelvet valósította meg a hetvenes években az oktatási reform ügyében; nem véletlen, hogy az oktatási rendszer “korszerűsítése” elmaradt.)

A második költségvetés működése és felépítése

A bevezető részben röviden szó volt arról, hogy a gazdaságirányítás stratégiai fontosságú ágazatai rendszeres állami támogatásban

részesültek Japánban. Az állami támogatások rendszere azonban a legkevésbé sem hasonlítható a szocialista szubvenciók rendszeréhez; az ötvenes évektől az állami támogatás nagysága rugalmasan változott; más iparágak voltak stratégiai fontosságúak 1953-ban, mint tíz évvel később, így vált a szénbányászat, majd a textilipar „leépítendő ágazattá”.

Az állami támogatások (vagy a felszámolással járó költségek) legfontosabb forrása a lakosság megtakarítási állománya, s a megtakarítások „ösztönzése” alapvetően pragmatikus szempontok alapján került kialakításra. (A megtakarítások ösztönzése szervezett kampányok formájában zajlott Japánban, mely eszközeit részben a háború utolsó éveinek kampányaiból „örökölte”. A különbség a cél volt: Japán gazdasági növekedése. Lakókörzetenként, iskolánként, munkahelyenként kötelező megtakarítási mozgalmak indultak.) A támogatások mindegyikére jellemző (ma is), hogy rugalmas, s megtérülő formában létezik. Ez utóbbi különbözteti meg a japán gazdaságirányítás egészét a szocialista tervgazdaságok szubvenciós gyakorlatától. E különbség nem pusztán technikai vagy elméleti; a korábban említett Chalmers Johnson által definiált különbség (a szocialista tervezés politikai, a japán pragmatikus) némi finomítást igényel, a japán bürokratikus irányítás és tervezés, valamint a tervek megvalósítása a legszorosabb értelemben profitorientált, s hogy mi a nemzet, vagyis a köz érdekét szolgáló „haszon”, azt a bürokratikus irányítás dönti el.

A nemzetgazdaság egésze profitcentrikus, melyért közvetlen vagy közvetett formában a lakosság egésze „fizet”. A bankcsődök, vállalatfelszámolások lakossági megtakarításokból, illetve adóbefizetéseiből történő „megoldása”, vagyis a japán gazdasági „csoda” egyáltalán nem politikamentes; ez a politika azonban a nemzet egészének jólétét tartja a legfontosabbnak.

A nemzet jólétét pedig a mindenkori gazdasági és politikai elitcsoportok definiálják, a bürokratikus apparátus szaktudására támaszkodva. Ebben az értelemben a japán szisztéma egésze sem az európai, sem pedig az angolszász rendszerekkel nem vethető

össze. Az azonban rendkívüli jelentőségű, hogy Kelet-Ázsián belül a japán „modell” hol és mikor kerül adaptálásra.

A második költségvetés kialakítása, az induláskor túlnyomó részben a lakosság postai megtakarításaira épült. A technikai hálózat adott volt már a háború előtt, ez pedig a postatakarékpénztár. A postatakarékpénztári hálózat az ország legnagyobbja, a hálózat egyszerűsége, ismertsége, valamint a bankok számára szigorú pénzügyminisztériumi korlátozása elegendő helyzeti előnyt biztosítottak a posta- és távközlési tárca felügyelete alá tartozó postának. A háború előtt, a háború finanszírozás lakossági forrásainak legnagyobbja az 1943-tól jövedelemadómentes postai takarékbetétállomány volt.

A világ jelenleg is második legnagyobb lakossági megtakarítási állománya természetesen nem kulturális vagy tradicionális eredetű Japánban. A lakossági megtakarításoknak kétségkívül igen nagy ösztönzője a már említett postatakarékpénztári betétek adómentessége, ez azonban nem magyarázza meg, miért nőnek a lakossági megtakarítások egyenletesen, s arra még kevésbé ad választ, hogy a nyolcvanas években, amikor ez az adókedvezmény megszűnt, miért nőttek továbbra is?

A közgazdasági ösztönzők egyik legfontosabbja, s egyik kevésbé számszerűsíthető konstans eleme a permanens hiányállapot, mely döntően a lakossági életkörülmények, s az ezzel kapcsolatos szolgáltatások helyzetét jellemzi.

A különböző, a japán gazdasági csoda okait elemző közgazdasági szakmunkák szerzői kevésbé hangsúlyozzák a „csoda” és a társadalmi jólét közötti fordított összefüggést, holott közismert statisztikai adat, hogy a G-7 tagállamok között Japánban a legalacsonyabb a kormányzat jóléti kiadása.

Ennél is ismertebb az, hogy a japán gazdaság egésze termelés-, és nem fogyasztás, produktum-, és nem szolgáltatásorientált. Ez még akkor is igaz, ha ennek látszólag ellentmondanak a nemzetgazdaság foglalkoztatottsági adatai. (A szolgáltatászektorok jelentős aránya a

többi szektor (ipar, agrárszektor) foglalkoztatási adataihoz képest félrevezető; ez a japán gazdaság esetében túlfoglalkoztatottságot, s nem feltétlenül a lakossági szolgáltatások magas színvonalát jelentik.)

A FILP 1952-es megalkotásakor a Pénzügyminisztérium „új” részlegét a következő alapok alkották: a postatakarékpénztárakban elhelyezett lakossági betétek, valamint az egészségügyi és nyugdíjellátásra befizetett, szintén lakossági megtakarítások, amelyek a vállalati, illetve állami alapokba kerültek befizetésre. A betegség- és nyugdíjbiztosítási alap tőkeállománya jelenleg a világ legnagyobbja; nem véletlen, hogy a kilencvenes évek elejétől megindult pénzügyi liberalizáció ezt a területet nem érintette. Az is közismert, hogy a nyugdíj- és biztosítási alap gyakran „segít” a pénzügyi kormányzatnak; ez a tőkeállomány gyakorlatilag bármilyen pénzügyi intervencióra „bevethető”.

A második költségvetés megalakításakor a rendelkezésre álló forrásokból két állami (közületi) tulajdonú pénzügyintézet, a Japán Export-import Bank, valamint a Japán Fejlesztési Bank és az úgynevezett közületi cégek részesültek. A két kormányzati pénzügyintézet lényegesen alacsonyabb kamat mellett kínált hosszú lejáratú kölcsönöket abban az időszakban, amikor a maximális, magánbankok által kínált kölcsön futamideje maximum öt és fél év volt, a két intézmény tíz évi vagy ennél hosszabb lejáratú kölcsönt nyújtott négy százalékponttal alacsonyabb kamat mellett. A nem pénzügyintézeti kölcsönöket a közületi társaságok, közületi hitelintézetek, és a helyi kormányzatok által működtetett kis- és közepes méretű vállalkozások kapták.

A FILP legfontosabb, finanszírozással foglalkozó intézményei a következők:

EXIMBANK (Japán Export-import Bank): hitelezés, valamint külkereskedelmi hitelműveletek garanciavállalása,

JDB (Japán Fejlesztési Bank): hitelezés, iparfejlesztési kölcsönügyletek garanciavállalása,

Népbank: kisvállalkozások hitelezése és oktatási kölcsönök nyújtása,

Lakáskölcsönök Pénzintézete: lakásépítés és lakásvásárlás hitelezése,

Kisvállalkozások Hitelintézete: kisvállalkozások hosszú lejáratú kölcsönökkel történő ellátása,

Hokkaido-Tohoku Fejlesztési Hitelintézet: a régió fejlesztését segítő hitelek nyújtása,

Japán Hitelintézet: hitelnyújtás a helyi önkormányzati cégek fejlesztésére, önkormányzati kötvények garantálása,

Kisvállalkozói Hitelbiztosító Intézet: garanciavállalás, hitelnyújtás a Hitelbiztosító Egyesületnek,

Környezetvédelmi Hitelintézet: környezetvédelmi hitelnyújtás és

Okinawa Fejlesztési Pénzintézet: az okinawai körzet beruházásainak hitelezése.

A fenti pénzintézeti lista semmit sem árul el arról, miben különböznek ezek az intézmények bármely más magánbanktól, illetve annak hitelező- és betétgyűjtő tevékenységétől?

Mivel a fenti intézmények mindegyike úgynevezett közületi intézet, ezért működési körük, vezetésük, valamint forrásaik kihelyezése a kormányzati szabályozás alapján történik. Forrásaik az „induláskor” a második költségvetésből származtak.

A második költségvetéshez tartozó pénzintézetek azonban közvetítői szerepet töltenek be a magán- és állami szektor között; a fenti intézetek mindegyike kamatot fizet a második költségvetéstől kapott forrásokért, így kamattal hitelez a különböző intézményeknek.

A japán gazdaság háború utáni helyreállításában, majd a stratégiai területek fejlesztésében a FILP-nek meghatározó szerepe volt, melyet a következő táblázat adatai is bizonyítanak:

A második költségvetés forrásainak megoszlása a gazdaság főbb területei között (százalékban, 1953-1981)

	1953-	1956-	1961-	1966-	1971-	1976-
	55	60	65	70	75	81
Ipar	23,6	16,6	9,9	6,3	3,7	2,9
Külkereskedelmi,						
gazdasági	2,8	4,3	7,9	10,4	8,8	6,4
együtműködés						
Regionális ipar	5,7	9,0	7,5	4,6	3,7	2,6
Ipari	26,4	21,6	26,1	24,3	23,2	18,1
infrastruktúra						
Alacsony	18,6	20,9	19,0	20,1	19,6	22,6
hatékonyságú						
szektorok						
támogatása		13,7	12,9	15,6	15,2	17,7
Kisvállalkozások						

A táblázat százalékban kifejezett adatai pontosan tükrözik a japán gazdasági bürokrácia stratégiai céljainak változásait.

Az első rovat az exportképes ágazatok fejlesztését, illetve ezek változásai tükrözi; bányászat, acél vagy kőolaj finomító alapágazatok

éppúgy állami támogatásban részesültek, mint az ötvenes évek végétől „felfuttatod” elektronikai ágazat.

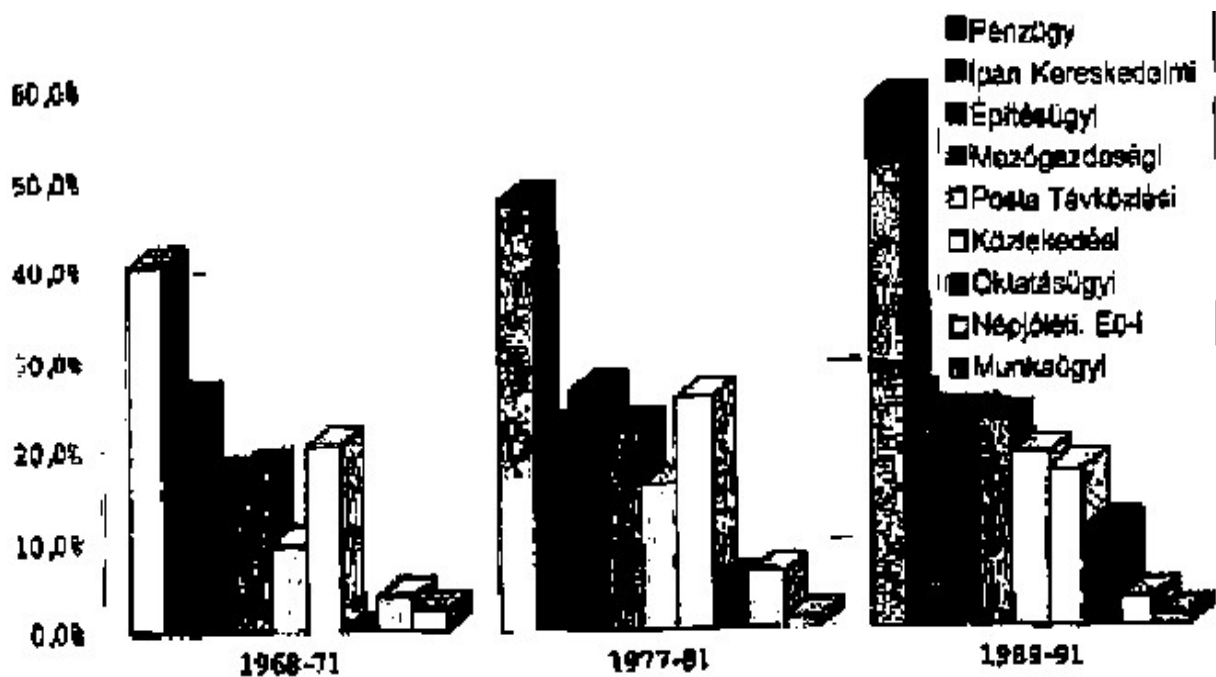
Az alacsony hatékonyságú szektorok támogatása mindvégig egyötödét tette ki a kormányzati másodlagos kiadásoknak; ez a rovat önmagában is elégséges bizonyíték arra, hogy a stratégiai gazdaságfejlesztés nem elsősorban a piaci racionalitás alapján működik.

Minél komolyabb sikereket ért el a stratégiai ágazatok valamelyike a nemzetközi piacokon, annál jelentősebb összegek kerültek elosztásra a nem szűkebb értelemben vett gazdaságfejlesztési célokra.

Így, megítélésem szerint a kisvállalkozások támogatása, valamint az „életmódjavító” rovat azonos célt szolgál, csak különböző eszközökkel.

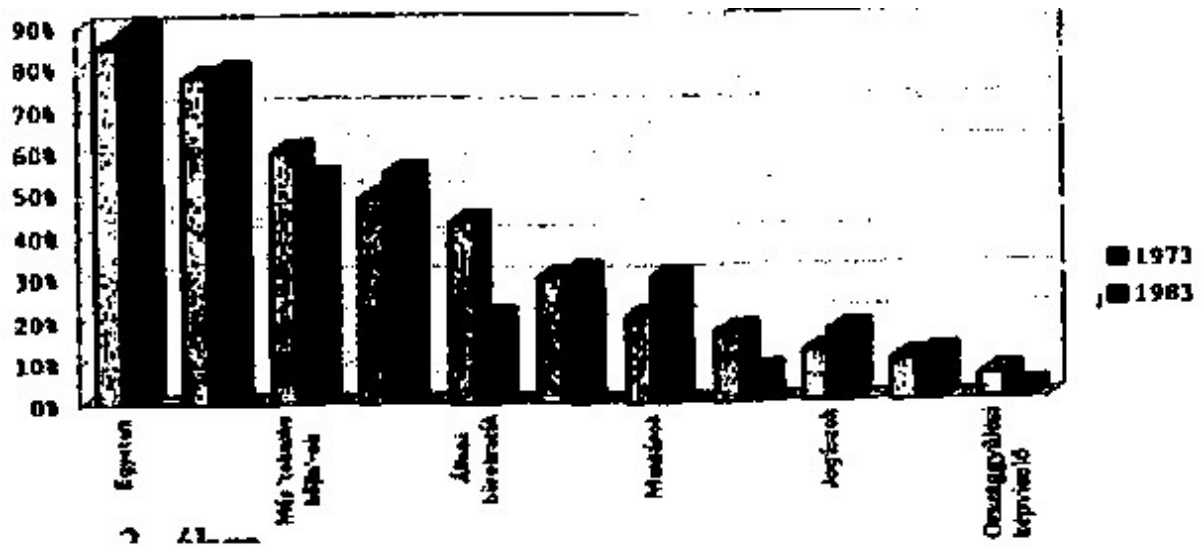
Függelék

Az elit jövedelmi arányai a japán gazdaságban

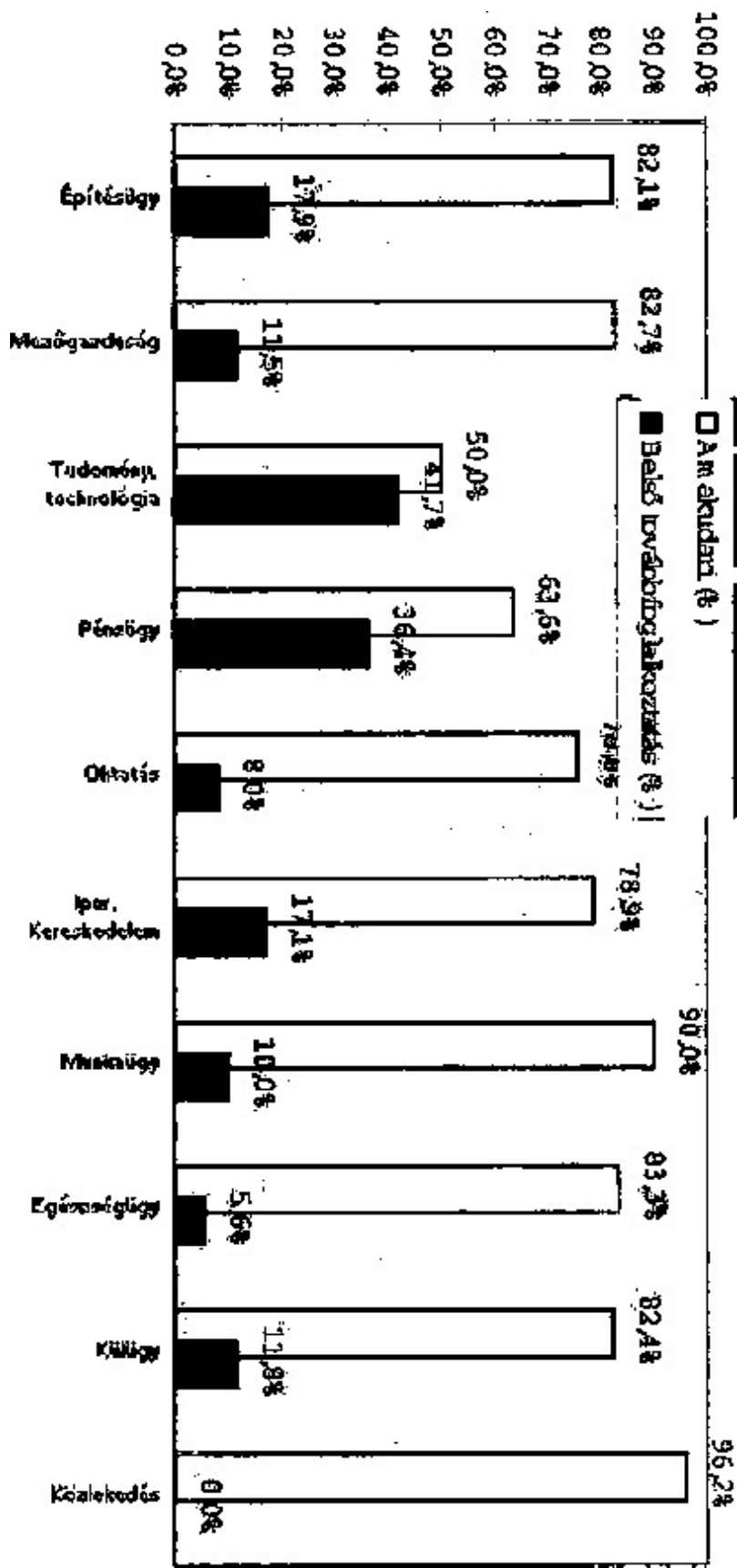

1. ábra. A minisztériumi alkalmazottak „amakudari”-típusú továbbfoglalkoztatási arányai

2. ábra. Az úgynevezett singikai-ok tagságának foglalkozás szerinti arányai

3. ábra A bürokratikus elit továbbfoglalkoztatási, illetve „amakudari” arányai

Bibliográfia

Árasé, D.: Buying Power. The Political Economy of Japan's Foreign Aid. Lynne

Rienner Boulder. London. 1995. Boling, P.: Private Interest and the Public Good in Japan. The Pacific Review, Vol. 3. No 2. 1990

Caldor, K. E.: Linking Welfare and the Developmental State. Postal Saving in Japan. Journal of Japanese Studies. 1990/1.

Cutts, R. L.: An Empire of Schools. Japan's Universities and the Molding of a National Power Elite. M. E. Sharp. Armonk, New York. 1997. 78. oldal.

Dower, J. W.: War without Mercy. Pantheon Books, New York. 1986.

Evans, P. : Embedded Autonomy. States and Industrial Transformation. Princeton University Press, Princeton, 1995.

Ferber K.: Cui Bono? A japán oktatási rendszer dilemmája. Mozgó Világ 1996/2.

Ferber K.: Mennyei küldöttek. Külgazdaság, 1997/3.

Ferber K.: The Dilemma of the Japanese Education System. Kézirat. AI AHA Konferencia, Bangkok, Thaiföld, 1996. május.

Gao, B.: Arisawa Hiromi and His Theoiy for a Managed Economy. Journal of Japanese Studies. 1994/4.

Garon, S. : Molding Japanese Mind. The State in Everyday Life. Princeton University Press. 1997.

Gold, H.: Unit 731 Testimony. Yenbooks, Tokyo. 1996.

Gordon A.: Editor, Postwar Japan as History. University of California Press, San Francisco. 1993.

Haitani K.: The Japanese Economy. Lexington Books. Lexington. 1976.

Harris, H. S.: Factories of Death. Routledge. London. 1994.

Hein, L. E.: Fueling Growth: The Energy Revolution and Economic Policy in Postwar Japan. Harvard University Press. Cambridge, 1990.

Hubert, M. T.: Strategic Economy in Japan. Westview Press. Boulder. 1994.

Inoki T.: Bureaucrats at Retirement. In: The Japanese Civil Service and Economic Development. Clarendon Press. Oxford. 1995.

Johnson, C: Japan's Public Policy Companies. AEI-Hoover Policy Studies. 24, Washington D.C. 1978

Johnson, C: MITI and the Japanese Miracle. The Growth of Industrial Policy 1925-1975. Charles E. Tuttle. Tokyo. 1986.

Keehn, E. B.: Managing Interest in the Japanese Bureaucracy. Asian Survey. November, 1990.

Kerbo, H. R-McKinstry, J. A.: Who Rules Japan? The Inner Circles of Economic and Political Power. Praeger. Westport. 1995.

129

Koh, B.C.: Japan 's Administrative Elite. University of California Press. San Francisco. 1989.

Komiya, R.: The Japanese Economy. Trade, Industry and Government. University of Tokyo. Tokyo. 1990.

McCormack, G.: Kokusaika: Impediments in Japan's Deep Structure. ImMulticular Japan. (Edited by Deennon-Hudson-

McCormack-Morris Suzuki.) Cambridge University Press. Cambridge. 1996.

McCormack, G.: The Emptiness of Japanese Affluence. An East Gate Book. M.E. Sharpe. London, 1996.

McVeigh, B.: Life in a Japanese Women's Collage. Learning To Be Ladylike. Routledge. London, 1997.

McVeigh, B.: Rationality and Bureaucracy. (Kézirat, megjelenés előtt, a szerző hozzájárulásával.) 1997.

Mouer, R—Sugimoto, Y.: Images of Japanese Society. Kegan Paul International. London. 1986.

Okita, S.: Approaching the 21 Century. The Japan Times, Tokyo. 1990. Pharr, S-Krauss E.: Media and Politics in Japan. University of Hawaii Press, Honolulu. 1996.

Pyle, K. B.: Advantages of Followership: German Economics and Japanese Bureaucrats 1890-1925. Journal of Japanese Studies 1974. Vol. 1. No.1.

Schlesinger, J. M. : Shadow Shoguns, The Rise and Fall of Japan's Political Machine. Simon and Schuster, New York, 1997.

Schwarz, F. J. : The Politics of Consultation in Japan. Unpublished Ph D. Harvard University. 1991.

Siddle, R.: Race, Resistance and the Ainu of Japan. Routledge, London. 1996.

Vogel, S. K. : Freer Market?, More Rules. Cornell University Press. 1996. Williams, D.: Japan. Beyond the End of History. Routledge London. 1994. Wolfaren, K. : 77 ie Enigma of Japanese Power. People and Politics in a Stateless Nation. Charles E. Tuttle. Tokyo. 1993.

Woodall, B.: Japan under Construction. California University Press. 1994. Yoshino, K.: Cultural Nationalism in Contemporary Japan. Routledge, London. 1992.

Utóhang

E sorok írása közben jelent meg Japán vezető angol nyelvű napilapjában egy karikatúra, ahol Ázsia pantheonjának oszlopait a japán valuta, a jen alkotja. Ingatag épület, mert Japán nemzetközi gazdasági pozíciója – eltérően az Amerikai Egyesült Államokétól – ellentmondásos, ezért bizonytalan. A nyolcvanas évek Japánja kétségkívül világ gazdasági hatalom. Nem a nyugateurópai kultúra és technológia szorgalmas diákja, mint a múlt századi nyitásakor, nem is ultranacionalista alapon Ázsia gyarmatosítója, mint a harmincas években, Sikerült a háború utáni három évtizedben a nyugati technológia alapján megőrizni Japán hagyományait, nemzeti identitását, s azóta a szigetország, vezetője a világ technológiájának. A diákból „tanárrá” vált Japán felnőttkora azonban ismét identitásválsággal párosul. A világ második gazdasági nagyhatalma a nemzetközi politikai küzdőtéren szinte láthatatlan, s ez egyre komolyabb feszültséget okoz Japán és nagyhatalmi partnerei között. (E feszültség egyetlen, világszerte ismert eleme az amerikai-japán viszony alakulása).

Ez a könyv folytatódik egy újabbal. Hogy a Japánnal eddig, s ezután foglalkozók munkája korántsem, arra álljon itt az egyik leghíresebb japán antropológus véleménye:

„Nekünk japánoknak, nincsenek alapelveink. Néhányan azt hiszik rólunk, hogy ezeket elrejtjük, holott semmink sincs, amit rejtegetnünk kellene. Nincsenek dogmáink, melyekhez ragaszkodnánk, s mi magunk sem tudjuk, merre kellene haladnunk.

Ez veszélyes, mert ha valaki mozgósítani tudja társadalmunkat, az sikeres lesz, hiszen nincsenek (beépített) ellenőrző mechanizmusaink.”

A fenti megfogalmazás kissé szélsőséges, de azt tükrözi, hogy a japán társadalom által megteremtett világszínvonalú termékek, s az ezzel kivívott világhír a japán társadalom modernizációját nagyrészt a

jövő nemzedékeire hagyta. A következő évezred minden valószínűség szerint e feladat megoldásával kezdődik, legalábbis Kelet-Ázsiának ezen a részén, Japánban.